

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

STATENS ARKIVER

BAG TREMMER

ÆLDRE STRAFFEANSTALTER OG DERES ARKIVALIER

JØRGEN MIKKELSEN

BAG TREMMER
ÆLDRE STRAFFEANSTALTER
OG DERES ARKIVALIER

INFORMATIONSSERIEN 2

JØRGEN MIKKELSEN

I dette hæfte er alle citater tilrettet til moderne retskrivning. Forfatteren takker Peter Fransen, Kirsten Grande og Jesper Thomassen for en række nyttige oplysninger om arkivalier hos landsarkiverne i Odense, Viborg og Aabenraa. Desuden takkes Peter Wodskou for affotografering af billederne fra Horsens Tugthus' og Kvindefængselets arkiver

Forsidebillede:

Sovecellegang med spiseborde og madskabe. Skabene indeholdt også fangernes ejendele. Ældre foto fra Horsens Tugthus. (Landsarkivet for Nørrejylland, B 205-1)

Udgivet af Statens Arkiver 2002

Redaktion: Dorrit Andersen

© Statens Arkiver og Jørgen Mikkelsen

Grafisk produktion: Knud Gr@phic Consult, Odense

ISBN 87-89473-12-4

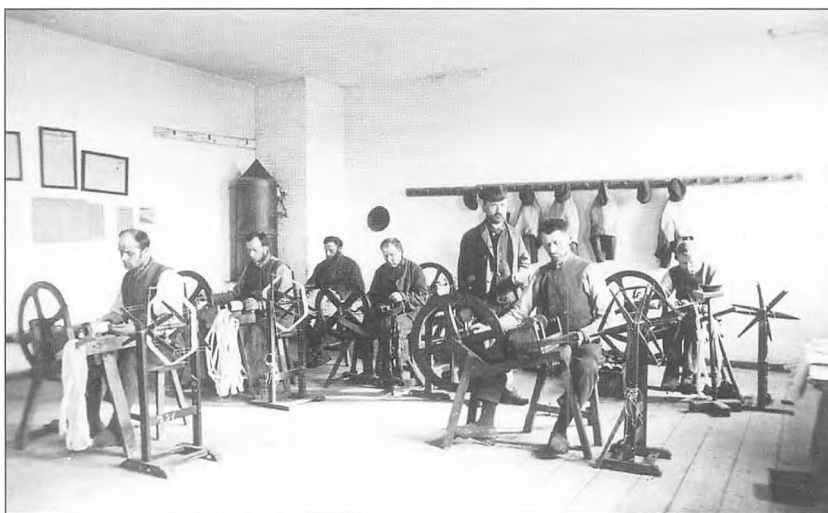
Indhold

Indledning	5
Strafferettens og fængselsvæsenets historie – nogle hovedtræk	7
Strafferet fra middelalderen til oplysningstiden	7
Fra Børnehus til Tugt-, Rasp- og Forbedringshus	8
Nye fængsler i 1700-tallet	11
Fængselsreformen i 1842	14
Straffeloven af 1866 og arbejdsdelingen mellem fængslerne	18
Fangebehandling i de »progressive fængsler« ca. 1860–1930	19
Entreprise og regiesystem	22
Tvangsarbejdsanstalter	23
Nye tider – nye love – nye fængsler	24
Arrester	27
Fængsels- og arresthusarkivalier	29
Omfang og hjælpemidler	29
Stambøger, domssager og fangecharteques	32
Andre arkivalietyper	34
100 års fængselshistorie, belyst gennem eksempler	39
En bigamist og hans gerninger	39
Fra skovtyv til brandstifter – en uforbederlig (?) recidivist	43
En kvinde, der kom »i ulykke«	46
En knivstikker med psykiske problemer	49
Oversigt over arkiver i Statens Arkivers varetægt	52
Landsarkivet for Sjælland m.m.	52
Landsarkivet for Fyn	53
Landsarkivet for Nørrejylland	53
Landsarkivet for Sønderjylland	54
Registraturer	54
Anvendt litteratur	55

Indledning

Hovedformålet med denne publikation er at gøre Statens Arkivers store samling af fængsels- og arresthusarkivalier bedre kendt blandt arkivernes brugere. Disse arkivalier kan anvendes til mange slags undersøgelser, primært inden for rets- og socialhistorie, men også mentalitetshistorie og økonomisk historie. Det kan bl.a. dreje sig om studier af fangernes sociale baggrund og boglige færdigheder, levevilkårene og dagliglivet i anstalterne, embedsmændenes holdninger til fangerne og bestræbelser på at resocialisere dem samt fængslernes rolle som produktionsenheder. Flere af disse emner er særdeles velegnede til studenteropgaver.

Men fængsels- og arresthusarkivalierne har mindst lige så stor værdi for personal- og slægtshistorikerne. For der er utvivlsomt mange slægtsforskere, som kan finde aner i stamprotokoller, fangesager, signalementsbøger, arbejdsbøger etc. og herigennem få interessante oplysninger om forfædrenes og -mødrenes personlige baggrund, udseende, opførsel m.v.

De danske fængsler har i flere hundrede år været ramme om en betydelig produktion, især af tekstiler. Billedet er taget i Horsens Tugthus, antagelig ca. 1890, og viser spoling på håndrok. (Landsarkivet for Nørrejylland, B 205-1)

Hæftet dækker kun tiden frem til ca. 1930, om end der enkelte steder er oplysninger om nyere forhold. Denne afgrænsning skyldes først og fremmest, at langt de fleste fængsels- og arresthusarkivalier efter den nuværende arkivlov først er almindeligt tilgængelige efter 80 år.

Strafferettens og fængselsvæsenets historie – nogle hovedtræk

Strafferet fra middelalderen til oplysningstiden

Når man i dag taler om afstraffelse af kriminalitet, tænker man uundgåeligt på fængsler. Imidlertid har fængslingen først sent i historien fået denne rolle som altdominerende straffemetode. I middelalderen var bødestrafpen således den mest udbredte straffeform, efterfulgt af korporlig afstraffelse. Frihedsberøvelse blev da stort set kun anvendt som gælds fængsel (når en lovovertræder ikke kunne betale en bøde) og som varetægts fængsel (inden domsafsigelsen eller i tiden fra domfældelsen til udførelsen af den korporlige straf).

Mens landskabslovene fra 1200-tallet kun indeholder få bestemmelser om kropsstraffe, spiller disse straffe en vigtig rolle i de stadsretter, som de enkelte byer indførte i senmiddelalderen. På denne måde opstod der i løbet af middelalderen et stort katalog over korporlige straffe. Dødsstraffen kunne bl.a. komme i anvendelse ved større tyverier, manddrab og voldtægt, mens mindre tyverier, rufferi, hor m.m. ofte blev straffet med offentlig afhugning af hænder, fingre, ører eller næser. Legemsbeskadigelserne blev ofte kombineret med offentlig piskning (kagstrygning) og i særligt alvorlige tilfælde også brændemærkning på ryggen eller i panden. Disse handlinger medførte, at den kriminelle mistede sin ære, hvorved han eller hun blev stemplet som samfundets udskud. Dette betød en alvorlig begrænsning i muligheden for at omgås almindelige – »ærlige« – mennesker.

Endelig var der de såkaldte skamstraffe – gabestokken, fedelen og den spanske kappe – som blev tildelt for mindre forseelser såsom gadeuorden og som havde til formål at udsætte den formastelige for spot og hån.

De korporlige straffe blev endnu mere udbredt i 1500–1600-tallet, og der opstod da også en ny form for fysisk straf, nemlig at arbejde i jern. De mænd, der blev idømt denne straf, skulle udføre tvangsarbejde på orlogsværftet på Bremerholm i København, et af flådens galejskibe eller en af fæstningerne. Fangerne blev udstyret med jernlænker om livet, hænderne og fødderne, og ofte blev flere fanger lænket sammen. Gennem arbejde i jern

fik statsmagten på en billig måde dækket en væsentlig del af det stigende behov for arbejdskraft til offentlige bygge- og anlægssopgaver.

Dansk strafferet var lige siden middelalderen præget af den grundopfattelse, at straffene skulle virke afskrækkende og derved forhåbentlig begrænse den fremtidige kriminalitet. Men den mosaiske retsopfattelse, der vandt frem i 1500-tallet, lagde også vægt på, at straffene skulle sone Guds vrede. Da man mente, at især sædelighedsforbrydelser, drab og trolddom kunne vække Guds vrede, anså man det for nødvendigt at indføre særligt hårde straffe på disse områder. Disse straffe blev videreført i Danske Lov af 1683, der var en samordning af den hidtidige danske lovgivning på forskellige områder. Der vedblev derfor at være dødsstraf for en række sædelighedsforbrydelser helt frem til den skelsættende straffelov af 10. februar 1866, selv om man på dette tidspunkt forlængst havde fået et andet syn på straffenes funktion og derfor i praksis dømte væsentligt mildere, end Danske Lov foreskrev.

Oplysningsfilosofien, der vandt indpas i løbet af 1700-tallet, lagde vægt på, at straffene skal tjene det almene bedste, og at det er vigtigere at forebygge kriminalitet end at gengælde forbrydelser. Den første danske lov, hvor de nye tanker for alvor slog igennem, var forordningen om tyveri af 20. februar 1789. Det hedder her, at »straflovenes retfærdighed skal være ledsaget med så megen lemfældighed, som den offentlige sikkerhed tillader«. Der blev derfor indført en individuel strafudmåling til afløsning for den hidtidige ordning med én bestemt straf for hver type af kriminalitet. Ved et første-gangstilfælde af simpelt tyveri kunne en person således få mellem to måneders og to års tugthus, og ved udmålingen skulle dommeren bl.a. tage hensyn til »forbryderens alder, opdragelse, foregående levned, iværende forfatning, gerningens anledning« og »det stjåltes værdi«. Ved groft tyveri (f.eks. af heste og kvæg) fastholdt man imidlertid den gammeldags straffeform, idet forbryderen da skulle kagstryges og fængsles på livstid. En person, der tredje gang blev dømt for simpelt tyveri, var også hjemfaldet til livstidsstraf.

Fra Børnehus til Tugt-, Rasp- og Forbedringshus

I sammenhæng med ændringerne i straffesystemet skete der en stærk udvikling i det danske fængselsvæsen i 1600–1700-tallet. Men datidens fængsler var en blanding af straffeanstalter og sociale institutioner, for man skelnede

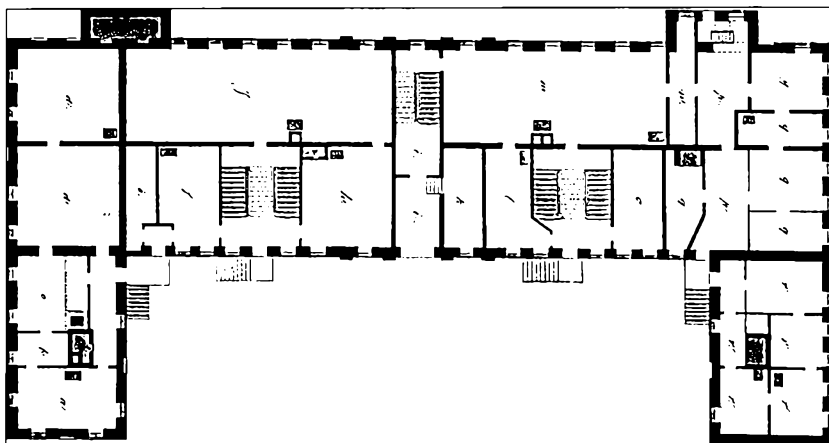
ikke klart mellem straf og sociale foranstaltninger, når det handlede om behandlingen af tiggere og løsgængere.

Bortset fra Bremerholm, der blev en statslig tvangsarbejdsanstalt omkring 1570, må Christian IV's Børnehus i København betragtes som Danmarks første egentlige fængsel. Det blev oprettet i 1605 – med inspiration fra England og Nederlandene. Børnehuset tjente først og fremmest som optagelsesanstalt for hjemløse børn og andre problembørn, som blev indsendt af lensmænd og købstadsmyndigheder fra hele landet. Derudover husede anstalten også et stort antal prostituerede og andre »løssagtige kvinder« samt enkelte kriminelle mænd. Beboerne blev sat til at fremstille forskellige former for stof, og de opnåede en anelig produktion. Men da driften alligevel som oftest gav underskud, blev det i 1649 besluttet at lukke institutionen.

Imidlertid blev der oprettet et nyt børnehus på Christianshavn 13 år senere, og denne anstalt eksisterede – under skiftende navne – i over 250 år. Der vides ikke meget om dens ældste historie, men i slutningen af 1700-tallet varierede antallet af beboere fra 300 til 600. Da der var stor udskiftning (ikke mindst p.g.a. stor dødelighed som følge af dårlige sundhedsforhold), kunne det samlede antal personer, der havde boet i anstalten, nogle år komme langt over 1000. Anstalten rummede – i alt fald i 1700-tallet – en del hjemløse børn, og i årene 1741–71 var det desuden tilladt for forældre at indsætte deres vanskelige børn i Børnehuset helt uden myndighedernes mellemkomst.

Men ellers var Børnehuset, til trods for sit navn, primært en anstalt for voksne. I sit store værk om dansk fængselshistorie har Fr. Stuckenberg (s. 116) fremlagt en opgørelse over de indsatte i årene 1789–99. Det fremgår her, at tyvene og betlerne udgjorde langt de største grupper med hhv. 35 og 32% af alle indsatte. Andelen af betlere har dog muligvis været usædvanligt høj på dette tidspunkt; i 1790 blev der nemlig gennemført en veritabel betlerjagt på Sjælland for at tilfredsstille Børnehusets ønske om at få mere arbejdskraft, især af mænd! Stuckenbergs opgørelse viser i øvrigt også, at der i det sidste årti af 1700-tallet meldte sig næsten 500 personer som frivillige beboere på anstalten; mange af dem har sikkert været tidligere fanger, der ikke kunne finde arbejde uden for murene.

I den christianshavnske straffeanstalt var der på denne tid ingen adskillelse

I 1814 blev der udarbejdet 16 store tavler med grundtegninger over det christianshavnske fængselskompleks (Landarkivet for Sjælland m.m., Tugt- Rasp- og Forbedringshuset, nr. 790). Her ses Forbedringshusets 1. etage, hvor de to vævestuer var de største rum. På samme etage var der bl.a. også direktørkontor, direktionstue, farvetræs-magasin og -udsalg, proviantkammer, brødkammer, klædningskammer, snedkerværksted, tilskærerstue, katolsk kapel samt boliger for fabriksmesteren og fuldmægtigen m.m. – Grundtegninger over fængselsbygninger, som endnu er i brug, er ikke tilgængelige for offentligheden.

mellem de forskellige beboergrupper bortset fra, at en lille gruppe mænd var anbragt i en særlig afdeling, Rasphuset. I dette fængselsafsnit, som blev etableret i 1742, havde fangerne til opgave at raspe farvetræ. Produktet fra denne fysisk hårde og sundhedsfarlige proces blev anvendt til farvning af tøj. De øvrige beboere i anstalten var fortrinsvis beskæftiget med tekstilproduktion – især med at spinde uld til de militære fabrikker.

Den manglende opdeling af fangerne gav anledning til kritik fra en del besøgende, ikke mindst i 1770'erne og 80'erne. En af kritikerne var venezuelaneren Francisco de Miranda, der opholdt sig i Danmark i 1787–88 og i denne periode havde meget tætte kontakter til en række fremtrædende politikere og embedsmænd. I sin dagbog har Miranda givet en detaljeret og rystende beskrivelse af tilstanden i de københavnske fængsler og arrester.

Om Børnehuset skrev han bl.a.: »Jeg lagde også mærke til mange kønne børn af begge køn, og man sagde mig, at de var her, fordi de havde tigget. Men hvorfor blande dem med lastefulde og forbryderiske mennesker? Dertil

svarede man mig, at selskabet var så fordærveligt, at den, der engang kom herind, sikkert vendte tilbage, thi de kom ind som tiggere, og de kom ud som tyve.«

I 1789 tog Danske Kancelli konsekvensen af kritikken. I et brev til direktøren for Børnehuset meddelte kancelliledelsen, at man nu ønskede at adskille »de til forbedring indsatte forbrydere« fra »de forbrydere, som lovene følger til eksempel for andre og som ... kunne anses tabte for staten«.

Kancelliet ønskede også, at de førstnævnte fangers bygning ændrede navn. På denne måde håbede man at undgå, at en småkriminell fange blev udsat for den samme vanære som en forhærdet forbryder – således, at han »imod straffens hensigt bliver uskikket til for fremtiden på ærlig måde at fortjene sit brød«.

Fængselsdirektøren efterkom kancelliets ønske ved at placere de to fangegrupper i hver sin del af bygningskomplekset, og fængslet ændrede samtidig navn til Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Tugthuset kom til at rumme de uforbederlige forbrydere, dvs. alle uærlige fanger (altså de personer, der havde været udsat for kagstrygning og evt. brændemærkning) samt alle de fanger, der var idømt livstidsstraf.

Nye fængsler i 1700-tallet

I midten af 1700-tallet blev der oprettet hele fire nye fængsler – ét i København og tre i provinsen.

Stokhuset i København var den største af disse institutioner. Stokhuset havde oprindeligt været et militært arresthus, men i 1741 blev det indrettet til anstalt for strafarbejde i jern – det såkaldte slaveri. Man overførte da de 95 fanger, som arbejdede på Bremerholm, hvorved orlogsværftet ophørte med at være straffeanstalt. I Stokhuset kom slaverne til at udføre forskellige former for kongelig tjeneste, bl.a. arbejde på Københavns fæstning. Men til trods for, at de fleste slaver var idømt livstidsstraf (som oftest pga. tyveri), blev det også almindeligt at udleje slaver til private mennesker, hvor de bl.a. blev brugt til havearbejde. Uærlige slaver måtte dog ikke udlejes. I årene 1764–68, hvor

Stokhusets beboertal svingede mellem ca. 100 og 140, havde huset en gennemsnitlig årlig indtægt på 477 rigsdaler ved udlejning af slaver. Den enkelte rekvirent betalte da 6 skilling om dagen for at benytte en slave, som han selv måtte hente og bringe. Udlejningsvirksomheden fortsatte langt op i 1800-tallet, selv om forholdsvis mange af slaverne benyttede lejligheden til at stikke af.

I 1764 blev det bestemt, at alle personer, der for fremtiden blev dømt til fæstningsarbejde, skulle placeres i Stokhuset. Ikke desto mindre var der dog også efter denne tid et mindre antal slaver på Kronborg og et endnu mere beskedent antal på Nyborg Fæstning og Christiansø. I 1813 blev det besluttet, at de fynboer og langelændere, der blev dømt til fæstningstjeneste, skulle hensættes i Odense Tugthus, mens de nørrejyder, der fik samme dom, skulle anbringes i Viborg Tugthus. Alligevel noterede Stokhuset de følgende år en betydelig vækst i antallet af fanger, og i midten af 1820'erne nåede anstalten op på ca. 550 beboere. Selv om fæstningsstraffen blev ophævet i 1850, fik Stokhuset lov til at eksistere frem til 1860. De tilbageværende fanger blev da overflyttet til forskellige tugthuse.

Fængslerne i Stege, Viborg og Odense blev etableret i hhv. 1737, 1743 og 1752, og de havde lige fra begyndelsen hver sin region som dækningsområde. Tugthusene på Møn og Fyn var gennem hele deres levetid – indtil hhv. 1850 og 1865 – meget små enheder, idet de som oftest kun havde 30–50 beboere. I 1700-tallet var tugthuset i Viborg også et mindre fængsel med normalt 50–80 indsatte, men i første halvdel af 1800-tallet voksede belægget til ca. 400.

De tre provinsfængsler var alle blandede institutioner, og i begyndelsen tog i alt fald Odense Tugthus sig mere af sociale tilfælde end af kriminelle personer. Dette var i god overensstemmelse med tugthusets fundats af 1752, der indeholder denne passus: »Tugthuset må ingenlunde gøres infam ved at modtage nogen, som straffes eller har været straffet for tyveri eller anden skændig gerning. [!] Indretningens hensigt er alene at hæmme betleri og lediggang, at holde ryggesløse og selvrådige unge mennesker i tvang og ave, og at forskaffe dem, som ikke ville eller ikke kunne få arbejde, lejlighed til at tjene deres brød; så at lemmerne ikke indtages til beskæmmelse, men til befordring.« I de øvrige paragraffer nævnes bl.a. ulydige børn og tjenestefolk samt »ægtefolk, som lever uforligeligt med hinanden« og ikke rettede

sig efter advarsler (fra præsten?). En anden vigtig gruppe bestod af personer, der ikke kunne udrede deres lejer målsbøder eller andre bøder. Desuden nævner fundatsen, at de personer, der nød støtte af Odense bys fattigkasse, skulle arbejde i tugthuset nogle dage om ugen »for betaling i forhold til deres almisse«. Ved en udvidelse af fundatsen i 1753 blev det endvidere tilladt at tage landbobørn og fattigbørn fra de fynske byer i lære.

Hans Chr. Johansen har undersøgt baggrunden for de 882 personer, der blev indsat i Odense Tugthus mellem 1752 og 1790. Undersøgelsen giver indtryk af, at huset kun fungerede som lærested de første 10–15 år. Derimod blev der gennem hele perioden indsat en del mennesker pga. ulydighed eller »overtrædelse af moralske normer«, men langt flere (255) pga. tiggeri. Til gengæld er der kun registreret 47 egentlige kriminelle i løbet af de 49 år, men det bør dog tilføjes, at vi ikke kender årsagen til anbringelsen for en stor del af fangerne.

Johansens tal kan sammenlignes med Johan Hvidtfeldts oversigt over de 1423 fanger, der blev indsat i Viborg Tugthus 1763–1803. 545 (dvs. 38%) blev fængslet pga. forskellige former for tyveri, mens »kun« 289 (20%) blev indsat pga. betleri eller lediggang. Men hvis man nøjes med at se på årene 1763–93, var der næsten lige mange tyve og betlere. Måske hænger det store opsving i 1790'erne af fanger med en tyvagtig baggrund sammen med tyveriforordningen af 1789; indtil da var mange tyverier formentlig blevet afstraffet korporligt.

Der foreligger ingen statistik over de indsatte i Møns Tugthus før 1830'erne og 40'erne, men da var tyvene også klart i flertal, og sammen med betlerne udgjorde de over 75% af alle fangerne.

Fængslerne i Odense, Stege og Viborg blev oprindeligt betegnet som tugt- og manufakturhuse, og de sociale og økonomiske hensyn gik tydeligvis hånd i hånd ved etableringen af de tre anstalter. Det var ovenikøbet økonomien, der stod i fokus, da Viborgs borgmester A.C. Dyssel i 1736 foreslog de centrale myndigheder at etablere et tugthus i Viborg. Han håbede, at en sådan institution ville kunne bidrage til at bringe byen på fode igen. Som så mange andre byer var Viborg på denne tid inde i en langvarig økonomisk krise, og den blev forstærket af en alvorlig brand i 1726.

Alle tre tugthuse blev i begyndelsen indrettet til klædeproduktion, men det gav alle steder anledning til store økonomiske problemer – især pga. dårlig afsætning som følge af svigtende kvalitet. I slutningen af 1700-tallet synes de tre anstalter derimod at have haft succes med at koncentrere sig om at spinde uld til de militære fabrikker.

Mens tugthusene i Odense og Stege – ligesom de københavnske straffeanstalter – til stadighed har været drevet af det offentlige, blev driften af Viborg Tugthus flere gange i 1700-tallet overladt til private entreprenører.

Det samme var tilfældet fra og med 1811, hvor anstalten på ny blev indrettet til klædeproduktion. De første entreprenører led tilsyneladende store tab i kriseårene efter 1814. Men efterfølgeren – den lokale købmand Peder Guldberg – formåede at udnytte det stærkt stigende antal fanger og de forbedrede konjunkturer til at presse produktionen kraftigt i vejret, og det tyder på, at han tjente store penge på tugthusdriften i 1830'erne og 40'erne. Der opstod dog efterhånden en del kritik af, at entreprenøren lod de driftsøkonomiske hensyn gå forud for de retslige og sociale, og i 1845 blev tugthusdriften på ny overtaget af det offentlige.

Alle de tre provinsfængsler ændrede med tiden navn til tugt- og forbedringshuse, men i daglig tale blev de som oftest blot benævnt som tugthuse, og denne betegnelse vil også blive anvendt i det følgende.

Fængselsreformen i 1842

Det danske fængselsvæsens indretning blev i det hele taget udsat for megen kritik i de første årtier af 1800-tallet. Navnlig »fællesskabets moralsk fordærvende indflydelse« gav anledning til megen debat. Ganske vist havde der siden 1790 været en adskillelse af de forskellige fangetyper i fængslet på Christianshavn, men denne opdeling fungerede ikke altid i praksis. Og ganske vist eksisterede der celler i visse fængsler, men de blev normalt kun brugt ved interne straffe. En fange, der havde været opsætsig, kunne f.eks. blive idømt nogle dages ophold i »kachotten«. Ellers sov alle fanger på sovesale.

Imidlertid blev der taget mange initiativer til at forbedre fængselsvæsenet.

Reglement.

Ligesom der i Almindelighed bor herfæ Stilhed og Tausshed i hele Stiftelsen, saaledes bor dette ogsaa finde Sted saavel naar Fangerne i Arbejdslocalerne kaldes til Mynstring som under Opgangen til Sovelocalerne og Opholdet sammefteds, ligesom ogsaa under Mynstringen om Morgenen og Nedgangen til Arbejdslocalerne.

Fangerne gaac, i streng Orden, efter hinanden igjennem Localerne ad Gangene op og ned af Trapperne.

Saa snart Fangerne ere indladte i Sovelocalerne, aflade de sig strax og begive sig til Sengs, efterat deres Klæder ere ophængte paa de Knager, der ville blive indrettede for hver Fange.

Fangerne tør ikke forlade Sengene, førend Mynstringen om Morgenen tager sin Begyndelse. Naar Fangerne finde Trang til at afbenytte de i Sovelocalerne hensatte Natballier, begive de sig i al Stilhed derhen, og ligeledes uophødeligen derfra igjen til Sengs, saasnart de have afbenyttet dem.

Saa snart Tegn til Mynstringen bliver givet om Morgenen, forlade Fangerne strax deres Senge og iføre sig under Tausshed deres Fangebragt, hvorefter de i al Orden vente, indtil de efter deres Tour kaldes til Mynstring.

Enhver Afvigelse fra den her foreskrevne Orden vil blive alvorligen straffet.

Den Kongelige Direction for Tugt, Raskp. og Forbedringshuset, Kjøbenhavn den 6. August 1830.

»De nye strafafsoningssystemer« synes at have haft afsmittende virkning på forholdene i det gamle fængsel på Christianshavn. Under alle omstændigheder lægger dette reglement fra 1830 stærk vægt på tavshed blandt fangerne. (Landsarkivet for Sjælland m.m., Tugt- Raskp- og Forbedringshuset, nr. 2)

Således blev der i 1803 udarbejdet en samlet plan for indretning af tugthuse, forbedringshuse og tvangsarbejdshuse i hele landet. Men reformen kom ikke længere end til papiret. Og i 1822 blev der nedsat en kommission til at finde en løsning på Stokhusets problemer, men den nåede kun frem til at give ensartede regler for udlejning af slavearbejdskraft til privatpersoner samt mindre ændringer i spisereglementet m.v. Derimod fik »den store fængselskommission«, som Christian VIII nedsatte i 1840, helt afgørende betydning for udviklingen af det danske fængselsvæsen. Kommissionen skulle tage stilling til, »hvilke af de ... fremkomne nye strafafsoningssystemer« man skulle foretrække i Danmark og bagefter udarbejde planer for placeringen af de nye fængselsbygninger.

De »nye strafafsoningssystemer« var en hentydning til to systemer, som var blevet udviklet i USA i tiden fra ca. 1790 til omkring 1830 og som i løbet af 1830'erne vandt indpas i flere europæiske lande. Begge systemer byggede på den forudsætning, at fængsler burde opdrage fangerne til at blive bedre

mennesker, således at de ikke begik ny kriminalitet efter løsladelsen. Opdragelsen skulle individualiseres, og dette skete bedst gennem en større eller mindre grad af isolation af de enkelte fanger, lød argumentationen. I Philadelphia-systemet, der var skabt af kvækere i Pennsylvania, tilstræbte man en total isolation af de enkelte fanger. Hver fange fik derfor sin egen celle, hvor han skulle opholde sig dag og nat, undtagen når han var på gårdtur el.lign., men heller ikke da måtte han have noget samkvem med andre fanger.

Derimod skulle fangen modtage moralsk og religiøs påvirkning fra personalet, og gennem selvansagelse skulle han gerne komme til den erkendelse, at han havde handlet forkert og måtte lægge sit liv om.

Det andet system, Auburn-systemet, var opkaldt efter et fængsel i staten New York. Også her gik man ind for totalisolation af fangerne om natten. Om dagen skulle fangerne dog arbejde sammen, men i tavshed. Derimod hørte der ikke arbejde med i den oprindelige form af Philadelphia-systemet.

I »den store fængselskommission« var der stærk uenighed om de to systemer. Flertallet gik ind for Philadelphia-systemet, bl.a. fordi denne metode gav personalet optimale påvirkningsmuligheder. Mindretallet foretrak Auburn-systemet, da det frygtede for, at nogle fanger ville få psykiske problemer ved total isolation. Af samme grund mente mindretallet, at fangerne skulle have ret til at tale sammen – dog kun på en sømmelig måde! Et andet argument for Auburn-systemet var driftsøkonomisk: det var simpelt hen lettere og billigere at organisere fængslets produktion, når fangerne havde mulighed for at arbejde sammen.

Også ledelsen af Danske Kancelli var splittet i spørgsmålet, men her var der flertal for Auburn-systemet. Christian VIII traf da den kompromisbeslutning, at der skulle bygges philadelphiske fængsler til fanger, som var inddømt på kort tid, og auburnske fængsler til fanger, der havde fået en længere straf. Om de philadelphiske fængsler hed det endvidere, at »der i samme indrettes enkelte værelser, i hvilke forbrydere, hvis sinds- eller legemsforfatning måtte gøre det betænkeligt at underkaste dem streng isolering, kunne anvises fælles arbejde«.

Den kongelige resolution af 25. juni 1842 blev kun delvis omsat til virkelighed, idet Danmark måtte nøjes med ét Auburn-fængsel – tugthuset i Hor-

Statsfængslet i Vridsløselille. Bygningskomplekset domineres stadig af de fem fløje med et fælles centrum. Foto: Steen Paulsen (Venligst stillet til rådighed af Statsfængslet i Vridsløselille).

sens, etableret i 1853 – og ét Philadelphia-fængsel – forbedringshuset i Vridsløselille, oprettet i 1859. Horsens Tugthus blev opført som et traditionelt institutionsbyggeri med en række fløje, der blev forbundet med hinanden i en E-form. Forbedringshuset i Vridsløselille blev derimod anlagt efter det såkaldte stråleprincip, hvor en række fløje udgår fra en rund eller mangekantet central, hvor det er muligt at overvåge alle fløjene – et princip, der også var blevet anvendt i fængslet i Philadelphia. I et sådant anlæg er hver af fløjene forsynet med en såkaldt panoptisk korridor, der går op gennem alle etagerne. Denne indretning er arbejdskraftbesparende, fordi den gør det muligt for nogle få vagter at holde øje med flere hundrede fanger på én gang.

Men arkitekturen har utvivlsomt også haft til formål at understøtte fængslets overordnede mål: at gøre de indsatte til bedre og mere lovlydige borgere. Samtidens fængselsadministratorer var da også stolte af Vridsløselille, som

de anså som et mønsterfængsel. I anstaltens årsberetning fra 1862 skrev fængslets overlærer, digteren H.V. Kaalund således: »Enhver, som ... har kastet et blik ind i disse lyse, kirkelignende fløje, hvori man til alle sider kan overse hundreder af celledøre, inden for hvilke der fra morgen til aften hersker en nyttig virksomhed, vil uden tvivl have modtaget et velgørende indtryk af, at dette fængsel, så intelligent i sit hele præg, så skikket til at indgyde ærefrygt for loven, har grumme lidt tilfælles med de ældre såkaldte forbedringshuse, over hvis porte man passende kunne have anbragt den samme indskrift, som Dante fandt over indgangen til helvede: lad håbet blive uden for!«.

Straffeloven af 1866 og arbejdsdelingen mellem fængslerne

Straffeloven af 1866 ligger i naturlig forlængelse af fængselsreformen. Ganske vist blev livsstraffen fastholdt, men ellers blev de korporlige straffe reduceret til et minimum. Dog var det stadig muligt at give børn ris og mænd mellem 15 og 18 år rottingslag. Derimod spiller »strafarbejde« (tugt- og forbedringshusarbejde) en helt central rolle i loven. Det samme er tilfældet med »fængsel«, der blev underopdelt i simpelt fængsel, fængsel på sædvanlig fangekost, fængsel på vand og brød samt statsfængsel. Statsfængselsstraffen, som kun måtte tages i anvendelse i ganske specielle tilfælde, skulle afsones i særlige anstalter, og den kunne udgøre fra 6 måneders fængsel til livstidsophold. De andre former for fængselsstraf kunne indebære fra to dage til to års frihedsberøvelse, og loven lagde op til, at disse straffe normalt blev afsonet i arrester. Forbedringsstraffen blev fastsat til fra 8 måneder til 6 års ophold, mens et tugthusophold blev takseret til fra 2 til 16 år, evt. livstid.

Ved straffe på mellem 2 og 6 år blev det overladt til dommeren at afgøre, om den dømte skulle anbringes i forbedringshus eller tugthus. Forbedringshusstraffen skulle dog kun anvendes, når der var grund til at tro, at isolationen ville have gavnlig virkning. De »ældre eller mere forhærdede forbrydere« og navnlig de, der flere gange tidligere havde været straffet med forbedringshus, burde derimod anbringes i tugthus. De forbedringshusfanger, der opholdt sig hele tiden i cellen, skulle have forkortet deres straf efter bestemte kriterier; dette betød bl.a., at en sådan fange normalt ikke ville kunne få et fængselsoophold på mere end 3½ år. Hvis en forbedringshusfange

derimod blev sat til arbejde på en fællesarbejdsstue – fordi man måtte antage, at cellestraffen ville være skadelig for den pågældende – ville han eller hun ikke få sin straf afkortet.

I årene efter straffelovens ikrafttræden blev der gennemført en del omrokeringer mellem de danske straffeanstalter, og der opstod herved en klarere arbejdsdeling mellem dem. Et cirkulære fra 1870 tog således sigte på at samle alle de kvinder, der var idømt tugt- og forbedringshusarbejde, i anstalten på Christianshavn. Til gengæld blev de mandlige fanger i denne institution flyttet til andre anstalter.

Fem år senere blev fængslet i Viborg nedlagt. De kvindelige fanger herfra blev overført til Christianshavn, mens anstalten i Horsens aftog alle de mandlige tugthusfanger samt de mandlige forbedringsfanger, der var over 60 år eller i så dårlig sundhedstilstand, at de næppe ville kunne klare en total isolation. Alle de øvrige Viborg-fanger blev sendt til Vridsløselille. Anstalten i Vridsløselille var lige fra 1859 til 1932 et »rent« forbedringshus, og tilsvarende var fængslet i Horsens efter 1875 det eneste tugthus for mænd. Men derudover rummede Horsens-anstalten som nævnt også en del forbedringshusfanger, og stikprøver viser faktisk, at forbedringsfangerne i årene 1891–96 og 1911–16 udgjorde hhv. 63 og 68% af alle indsatte i Horsens.

Selv om Kvindefængslet på Christianshavn både rummede tugt- og forbedringshusfanger, var de kvindelige lovovertrædere ikke altid i stand til at udnytte anstaltens kapacitet fuldt ud. Derfor blev der også anbragt en del mænd i det gamle hus i årene 1909–20. Den christianshavnske straffeanstalt blev nedlagt i 1928; staten lejede samtidig en del af Københavns kommunes arrest Vestre Fængsel og overflyttede de kvindelige fanger dertil.

Fangebehandling i de »progressive fængsler« ca. 1860–1930

I sin bog om Vridsløselille-anstaltens historie har Vagn Kildemoes opgjort, at der i årene 1859–1910 i alt foregik 17.948 indsættelser i fængslet, og i 1932 var tallet kommet op på ca. 27.630. Det årlige antal indsættelser i disse år lå normalt på 3–400. Tilsvarende har Svend E. Christiansen i sit værk om Horsens' fængsels historie beregnet, at der fra 1853 til udgangen af 1932 i

Selvom Horsens Tugthus ikke blev anlagt i stråleform, benyttede man også her det panoptiske princip, således at fangevogterne fik mulighed for at overvåge et stort antal celler på én gang. (Landsarkivet for Nørrejylland, B 205-1).

alt blev indsat 12.248 fanger i denne anstalt. Det relativt lave antal for Horsens afspejler naturligvis, at det gennemsnitlige fængselsophold varede noget længere end i Vridsløselille. Der foreligger endnu ingen fremstilling om Kvindefængslets historie, men en række stikprøver i de bevarede navneregistre viser, at der i slutningen af 1800-tallet hvert år blev indsat mellem ca. 90 og ca. 175 fanger.

Fangerne i de tre anstalter kom i høj grad til at mærke konsekvenserne af fængselsreformatorenes begejstring for individuel fangebehandling gennem isolation. Stærkest kom dette nok til udtryk i Vridsløselille. Da maden blev

bragt ind i cellerne, og da alle celler var udstyret med vandkloset, skulle fangerne normalt kun forlade cellerne, når de skulle i kirke, skole, badekammer eller på gårdtur. Og selv da var de under isolation. I Justitsministeriets beretning om straffeanstaltnernes udvikling 1858–63 kan man således læse følgende: »På disse steder er fangen ligeledes afsondret, og på gangen dertil, hvor den ene fange går efter den anden i 15 skridts afstand, har han skyggen på sin hue nedslået for ansigtet, for at være ukendt af medfangerne. I skyggen, der slås op, når han kommer i gården, kirken o.s.v. er 2 huller for øjnene for at han, når den er nedslået, kan se for sig.« Der var altså påbud om, at fangerne i Vridsløselille bar maske, når de opholdt sig uden for cellen.

Desuden var kirke- og skolerummene forsynet med båse, således at de enkelte fanger ikke kunne se hinanden.

Ledelsen af anstalten fandt dog allerede i begyndelsen af 1860'erne, at det var nødvendigt at foretage visse afvigelser fra den strenge isolation for børn under 15 år, der var indsat til undervisning og forbedring. I den nævnte beretning fra Justitsministeriet får man således at vide, at børnene ganske vist var afsondrede om natten, i spisetiden og under forberedelsen til undervisningen, men de var »samlet under arbejdet, undervisningen og på gårdturene«.

Der viste sig allerede i 1860'erne krisetegn ved fangebehandlingen i de nye straffeanstalter. Overinspektør Frederik Bruun mente, at fangerne blev sløvet af den statiske behandling, og han argumenterede derfor for indførelsen af det såkaldte progressive afsoningssystem, der var i brug i Irland. Tanken var, at fængselsopholdet skulle være et dynamisk forløb, hvor fangen gennemgik en række stadier med stadig større frihed og flere rettigheder. Dette skulle »befæste og styrke fangens viljekraft« og dermed lette overgangen til en tilværelse i frihed. Samtidig kunne det progressive system anvendes til at give fangerne en mere individuel behandling.

Det første skridt i retning af en progressiv fangebehandling blev gennemført i 1866, hvor forbedringshusstraffen blev inddelt i fire klasser. Under forudsætning af god opførsel kunne fangen i løbet af afsoningen rykke op gennem klasserne og derved opnå større arbejdsfortjeneste og større adgang til undervisning, brevskrivning m.m. Tilsvarende blev der i 1873 udsendt en kongelig anordning, som opdelte tugthusstraffen i tre stadier – forberedelses-

stadiet, tvangsstadiet og overgangsstadiet – og det midterste stadium blev igen opdelt i fem klasser. Men selv på de højeste klasstrin var der strenge begrænsninger i fangens udfoldelsesmuligheder. Iflg. et reglement fra 1866 måtte en Vridsløselille-fange på det sidste stadium låne én biblioteksbog om ugen, skrive ét brev om måneden og modtage ét familiebesøg om måneden.

Desuden fik fangen på dette stadium fire skilling pr. arbejdsdag, som han måtte anvende til »nyttige og gavnlige genstande« – med direktørens tilladelse, vel at mærke!

Entreprise og regiesystem

I overensstemmelse med Auburn-systemets driftsøkonomiske grundtanke deltog de første Horsens-fanger selv i færdigopførelsen af fængslet, og da dette arbejde var afsluttet, blev der straks oprettet en række værksteder for tekstilproduktion. Også i Vridsløselille var der tekstilfremstilling lige fra begyndelsen, men her var begrundelsen mentalhygiejnisk. Allerede i 1860 indgik forbedringshuset aftale med en privat fabrikant om beskæftigelse af ca. 100 fanger, og det varede ikke længe, før straffeanstalten helt holdt op med at producere for offentlig regning. I de følgende årtier blev der kun produceret til det offentlige i lavkonjunkturperioder, hvor det var svært at opnå passende kontrakter med private entreprenører.

I 1856 indgik Horsens Tugthus for første gang et samarbejde med en privat entreprenør, og i 1860 forhandlede fængselsledelsen sig til enighed med et interessentselskab, der påtog sig at beskæftige 200 fanger i 15 år. Produktionen skulle bestå i klædefabrikation, bomuldsvæveri og possementmageri.

Selskabet, der senere blev kendt under navnet Crome og Goldschmidt A/S, kom til at samarbejde med straffeanstalten i hele 56 år, og i perioder beskæftigede det op mod 500 fanger – samt henved 1000 »normale« industriarbejdere i Horsens.

Entreprisystemet blev imidlertid efterhånden udsat for en del kritik. For det første gav det anledning til konkurrenceforvridning i forhold til andre producenter af de samme varer. For det andet tog systemet kun ringe hensyn

til de muligheder, der lå i at udvikle de enkelte fangers færdigheder. Der var altså tale om en vis parallel til den kritik, som i 1830'erne og 40'erne blev fremført mod den private drift af Viborg Tugthus.

Resultatet blev, at man i 1913 indførte det såkaldte regiesystem, der betyder, at al arbejdsvirksomhed drives for statens regning. Til gengæld fik andre statsinstitutioner pligt til at dække en stor del af deres behov gennem køb fra fængslerne. Regiesystemet blev straks indført i det nyetablerede fængsel i Nyborg og få år senere også i de gamle straffeanstalter.

Tvangsarbejdsanstalter

Ud over de egentlige straffeanstalter blev der i løbet af 1800-tallet etableret en række tvangsarbejdsanstalter. De fik primært til opgave at huse og beskæftige personer, der var dømt for betleri eller løsgængeri, men domme for rufferi og visse voldsforbrydelser kunne tillige blive afsonet i en tvangsarbejdsanstalt. Udviste udlændinge, der vendte tilbage til Danmark uden tilladelse, kunne også blive anbragt i en sådan anstalt. Endelig kunne kommunerne bruge anstalterne som anbringelsessteder for opsætsige fattiglemmer, og dette synes at være sket i temmelig stort omfang. Det ser altså ud, som om tvangsarbejdsanstalterne i høj grad har haft samme funktion, som tugthusene havde i deres ældste tid. Dog kunne en anstaltsstraf højst udgøre to års ophold, og mange blev kun dømt til at være der i få uger. De indsatte i tvangsarbejdsanstalterne havde også større frihed og større rådighed over deres fortjeneste end fangerne i fængslerne.

En leksikonartikel fra 1927 oplyser, at der på dette tidspunkt eksisterede 17 tvangsarbejdsanstalter, alle kommunale eller amtskommunale. De fleste var indrettet i tilknytning til et fattighus, men havde et amt som dækningsområde. Anstalterne ophørte 6 år senere med at være anbringelsessteder for straffede personer, men nogle af dem fortsatte i mange år som sociale institutioner.

Nye tider – nye love – nye fængsler

Isolationsfilosofien fik utvivlsomt en hel del fanger i tugt- og forbedringshuse til at angre deres forbrydelser, men den var langt fra i stand til at hindre tilbagefald til ny kriminalitet. Heller ikke det progressive system fungerede efter hensigten; det stivnede hurtigt til en fast form, således at også fanger helt uden initiativ fik mulighed for at avancere, blot de sørgede for at holde sig fra disciplinære forseelser.

Trods de negative resultater fik reformtankerne fra midten af 1800-tallet en lang levetid i det danske fængselsvæsen. Først i 1916 tog anstalten i Vridsløselille det første spæde skridt henimod fællesbehandling af fangerne ved at oprette et smedeværksted. I 1924 ophævede man påbudet om at bruge maske, og i årene 1930–34 blev der etableret en række fællesværksteder, ligesom man fjernede båseopdelingen i kirke- og skolelokalerne.

I 1922 fik fangerne i Vridsløselille for første gang adgang til at læse en form for avis – nemlig det interne blad! I 1933 fik de fanger, der stod lige foran løsladelse, også tilladelse til abonnere på en avis, men de måtte under ingen omstændigheder vise den til andre fanger. Først i 1950'erne fik Vridsløselille-fangerne mulighed for at høre radio uden begrænsninger.

Også i Horsens markerede 1920'erne en række nybrud. Således afskaffede man muligheden for korporlig afstraffelse ved disciplinære forseelser, og ledelsen begyndte at opmuntre fangerne til at dyrke fritidsinteresser. Det progressive afsoningssystem satte dog endnu klare grænser for, hvor langt man kunne gå.

Imidlertid tog fængselsledelsen i Horsens allerede i 1899 initiativ til en radikalt anderledes fangebehandling. Efter at have indhentet en særlig tilladelse fra Overinspektionen for Fængselsvæsenet (den centrale fængselsforvaltning i København) sendte fængslet dette år 15 fanger til Gedhus mellem Herning og Viborg for at bistå to af hedeplantningsselskaberne i 2–3 måneder. Til dette arbejde anvendtes fanger, der var i sidste del af deres tugthusophold, og man mente, at det praktiske friluftsliv både ville have en opdragende virkning og lette overgangen til et liv i frihed. Projektet blev en stor succes, og i de følgende år etablerede man tilsvarende hedekolonier flere andre steder i Jylland. De fleste af kolonierne var kun aktive i sommerhalv-

Frygt for Overfald af Tugthuset's Fanger

Fængselsbetjentene frygter for, at Dødsstraffens Afskaffelse vil gøre deres Liv usikkert.

Fængselsinspektør Wandall imødegaar dette Standpunkt: — Hvis vi kan faa Lov at true med dobbelt Straf paa Livstid, bliver det nok, thi derved gøres Benaadning umulig.

Med en særlig Iver har Dødsstraffens Tilhængere i disse Dage grøbet en Række Udtalelser i *Fængselsfunktionæren*, som er Organ for Fængselsbetjentene. Deri peger man paa, at det vil være en Fare for Fangeopsynsmændene, naar nu Dødsstraffen afskaffes — nu kan Fanger, indsat paa Livstid, overfalde deres Vogtere uden Risiko, uden at nogen eget Strengthed i Straffen ventur dem. Den ledende Artikel i Bladet slutter med disse bombastiske Ord:

— Dette vil altsaa sige det samme som, at Samfundet for at bevare et saadant Menneskedyr er villigt til eventuelt at ofre én eller flere lovlydige Borgeres Liv og Velfærd.

Det hævdes ogsaa i Bladet, at Fangerne i Virkeligheden er enrykte for Tugthuset, gerne vender tilbage, og at Forbryderne i Virkeligheden mener, at det er deres bedste Dage, de tilbringer i Fængslerne. Saa human er Straffen, og saa god er den Løn, de faar for deres

Arbejde, at de kan lægge mere til Side end „de allerfleste Arbejdere udenfor, der skal betale enhver sit“.

To uhyrlige Plakater

En Forhandling mellem Fængsels- autoriteterne og Justitsministeriet.

Disse Udtalelser maa naturligt falde mange for Brystet. Vi har derfor spurgt den Mand, der bedst kender de Fanger, som soner store Straffe, nemlig Fængselsinspektør *Wandall* ved Horsens Tugthus, hvordan Stillingen egentlig er. Maa en Fængselsmand virkelig af Frygt for sit Liv være Tilhænger af Dødsstraffens Bevarelse?

— Nej, svarer han, hvor ærligt disse Udtalelser af Fængselsbetjentene end er ment, saa er de meget lidt lovovervejot.

— Hvorledes er Forholdene da?

— Der eksisterer fra 1813 og 1818 to

Afskaffelsen af dødsstraf i 1930 gav anledning til megen debat, og der blev ligefrem etableret en forening med betegnelsen »Landssammenslutningen for Dødsstraffens Bevarelse«. En del af avispolitikken er bevaret i Horsens Statsfængsels store scrapbog (Landsarkivet for Nørrejylland, B 205-12). Her ses et uddrag af en artikel fra Politiken, 9. februar 1930.

året, men kolonien i Kølsen virkede året rundt fra 1911 til 1934. Gedhus koloni blev nedlagt som den sidste – i 1951.

Forsøgene med hedekolonier faldt godt i tråd med nye kriminalteoretiske tanker, der vandt frem efter 1880 – først i Tyskland, men efterhånden i mange andre lande. Der blev nu lagt vægt på specialprævention i stedet for generalprævention. Dette betød, at man ikke længere fokuserede så meget på den kriminelle handling (og gengældelse af denne) som på gerningsmandens eller -kvindens sociale baggrund og muligheden for resocialisering. De nye tanker vandt allerede indpas i Danmark gennem straffelovstillægget af 1905, hvor der blev indført betingede straffe. Men den nye politik førte også til stramminger over for særligt farlige personer. Således blev der i 1913 ved Sindssygehospitalet i Nykøbing Sjælland oprettet en særlig sikringsanstalt for kriminelle sindssyge og åndssvage mænd. Og d. 11. april 1925 blev der gennemført en midlertidig lov, som også gav mulighed for at anvende sikkerhedsforanstaltninger (herunder tvangsindlæggelse på anstalt eller hospital) over for andre personer, der havde begået strafbare handlinger og fra hvem man kunne frygte mere kriminalitet pga. »mangelfuld udvikling, varigere svækkelse eller forstyrrelse af sjælsevnerne – herunder seksuel abnormitet«.

De nye tanker blev samlet op og videreudviklet i straffeloven af 15. april 1930 – en lov, som stadig står ved magt, om end der efterhånden foreligger et stort antal tillæg. Straffeloven afskaffede forskellen mellem tugthus- og forbedringshusstraf; fra nu af talte man kun om fængselsstraf. Denne straf kunne være tidsbestemt – fra 30 dage til 16 (evt. 20) år – eller på livstid.

Derimod bortfaldt dødsstraffen, der dog også kun havde været anvendt fire gange siden 1866. Straffeloven af 1930 opererer med bredere strafferammer end den hidtidige lov, ligesom den åbner mulighed for strafnedsættelse og straffritagelse i talrige tilfælde. Endelig indeholder den vidtgående regler for særbehandling af lovovertrædere, afhængig af personernes alder, psykiske tilstand og kriminelle fortid. I denne forbindelse taler loven bl.a. om ungdomsfængsel, arbejds- og sikkerhedsforvaring.

I et vist omfang eksisterede alle disse institutionstyper allerede. Således havde straffeanstalten i Nyborg i 17 år fungeret som ungdomsfængsel, dvs. et fængsel for fanger under 25 år, som ikke allerede gentagne gange havde

været idømt strafarbejde. Men straffeloven gav anledning til opførelse af en række nye statslige institutioner – samtidig med, at de gamle ikke blot ændrede navn til statsfængsler, men også, i større eller mindre grad, udskiftede deres klientel. 20 år senere var det gamle fængselsbillede suppleret med følgende institutioner: Københavns Fængsler (se neden for), Ungdomsfængslet for Mænd (Søbysøgård), Arbejdshuset for Mænd (Sønder Omme), Sikkerhedsforvaringsanstalten for Mænd (en særlig afdeling af fængslet i Horsens), Psykopatanstalterne i Herstedvester, Statens Helbredelsesanstalt for Drankere (Nordby), Fængselsafdelingerne Kærshovedgård, Nørre Snede, St. Grundet og Renbæk samt straffelejrene i Horserød, Møgelkær og Kragsskovhede. En kongelig anordning fra 1947 lagde retningslinier for fordelingen af fanger på de gamle og nye anstalter, idet man tilstræbte en vidtgående specialisering mellem institutionerne og differentiering mellem fangerne. Ved den samme anordning blev det progressive afsoningssystem reduceret til næsten ingenting, og man gjorde nu også fællesbehandling af fanger til fængslernes normaltilstand.

Arrester

Mens de fleste af de ældre danske fængsler er temmelig velbeskrevne, findes der meget lidt litteratur om arresterne historie. Arresterne har ellers spillet en ganske central rolle i kriminalitetsbekæmpelsens historie – dels som opholdssted for varetægtsfanger, og dels som anbringelsessted for lovovertrædere med kortvarige domme.

Der har tidligere eksisteret arrester i stort set alle danske købstæder, og der har også været en del arrester i landsognene. En undersøgelse fra 1839–40 viser, at der da fandtes 80 arrester i kongeriget (København ikke iberegnet), og man antog, at de i alt husede ca. 600 fanger – eller mere end de tre daværende provinsfængsler til sammen (jf. Stuckenberg, s. 278).

En forordning fra 1793 opstillede en række minimumskrav til indretningen af arrester. Det blev her fremhævet, at alle arrester skulle være grundmurede og indvendigt forsynet med planker. Arrester i mørke og fugtige kældre skulle afskaffes, og »istedenfor de nu brugelige huller og åbninger i mure og døre, bør overalt indsættes vinduer af glaserude, hvilke indvendig forsynes

med jernstænger«. Endvidere blev det påbudt at indrette »et afsides vandhus« (lokum) i alle arrester og at tømme det dagligt. Endelig fik alle arrester ordre til at anskaffe de fornødne brikse, madrasser og overdækkener.

Danske Kancelli gentog disse bestemmelser adskillige gange i de følgende årtier, hvad der i sig selv er et kraftigt indicium på, at de i mange tilfælde ikke er blevet fulgt. Undersøgelsen fra 1839–40 viser da også, at der kun var opvarmning i 38 af de 80 arrester, og at fangerne derfor mange steder opholdt sig det meste af tiden i sengen. Desuden viser undersøgelsen, at de sanitære forhold endnu mange steder lod meget tilbage at ønske, og at der kun få steder var en ordnet beskæftigelse af fangerne. I sin medicinalberetning (årsberetning) fra 1837 skrev den overordnede embedslæge i Viborg amt, stiftsfysikus Jens Georg Lind, da også følgende om arresterne: »De arme fanger må sætte deres helbred til i dem, hvilket er så meget mere oprørende, som flertallet ikke hensidder der til straf, men alene i forventning af dom og straf; ja, de kunne vel endog blive frikendt eller slippe med en straf, som langt fra står i forhold til fængslingens tid og lidelser«. De egentlige straffeanstalters tilstand var »uden sammenligning bedre, og en forbryder vil være bedre tjent med at hensidde i dem i 2 år end arresteret i 2 måneder om vinteren«.

Arrestforholdene i Viborg amt blev forbedret en del i løbet af 1800-tallet, ligesom det var tilfældet andre steder i landet. Men man slap ikke af med det generelle problem, at kommunerne var meget tilbageholdne med at ofre penge på arresterne. Derfor blev en række små og dårlige arrester nedlagt, efter at staten overtog arrestvæsenet i 1938. Det samlede antal arrester blev reduceret fra 85 til 71 mellem 1938 og 1950, og der er også sket en stærk reduktion siden da. I København førte statsovertagelsen i 1938 til dannelsen af institutionen Københavns Fængsler; heri indgik også Statens Kvindefængsel samt en afdeling for psykopatforvarede mænd.

Fængsels- og arresthusarkivalier

Omfang og hjælpemidler

De danske fængsler og arresthuse har til sammen afleveret mere end 1300 meter arkivalier til Statens Arkiver. Der er imidlertid tale om en meget ujævn fordeling mellem institutionerne. Som eksempler kan nævnes, at der fra Viborg Tugthus, Frøslevlejren/Fårhuslejren, straffeanstalten på Christianshavn og fængslerne i Vridsløselille og Nyborg er afleveret hhv. 29, 45, 50, 81 og ca. 225 meter arkivalier, hvorimod tugthuset i Odense og Stokhuset kun har efterladt sig hhv. 1½ og 8 m. Og fra Nyborg og Kronborg fæstninger, der begge havde fæstningsslaveri indtil 1850, er der til sammen kun bevaret to arkivpakker og to protokoller.

Fra Bremerholm findes der ikke noget selvstændigt arkiv, men flere steder i Søetatens arkiv kan man finde sager om orlogsværftets fanger mellem 1684 og 1741 (jf. *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, I, 2. bind, 1983, s. 628 og 637).

Opmærksomheden henledes også på Rigsarkivets samling af regnskaber, som straffeanstalterne har indsendt til centraladministrationen (jf. ovennævnte guide, s. 717f). Regnskaberne har et samlet omfang på 15 m; heraf udgør materialet fra Børnehuset/Tugt- Rasp- og Forbedringshuset 12 meter og fra Møns Tugthus 2 meter. Fra disse anstalter er der bevaret regnskaber for praktisk taget alle årene mellem 1781 og 1847 (for Børnehuset er der også lidt fra tiden 1674–1780), og her kan man bl.a. finde inventarfortegnelser og mandtalsbøger med oplysninger om fangernes forplejning.

Rigsarkivet har endvidere modtaget en betydelig mængde arkivalier fra de myndigheder, som i tidens løb har haft det overordnede tilsyn med fængslerne og arresterne. Før 1849 lå tilsynsfunktionen vedr. de kongerigske anstalter hos Danske Kancelli. Fra 1849 til 1861 og fra 1884 til 1910 blev opgaven løst af Overinspektionen for Fængselsvæsenet, hvorimod Justitsministeriets fængselskontor tog sig af tilsynet i årene 1861–84. I 1910 blev Overinspektionen afløst af Direktoratet for Fængselsvæsenet, og i forbin-

delse med en strukturændring i 1973 ændrede dette navn til Direktoratet for Kriminalforsorgen. Oversigter over arkivalier fra de overordnede fængselsmyndigheder efter 1848 ses i *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, II, 2. bind, 1991, s. 590ff.

Statens Arkiver ligger inde med 53 selvstændige arresthusarkiver. Disse arkivfonds beslaglægger typisk 1–5 hyldemeter. En markant undtagelse fra denne regel er de københavnske arrester: Nytorvs Arrest (også kaldet Nytorvs Fængsel), Blegdamsvejens Fængsel (oprindelig Københavns Amts Arresthus), Christianshavns Arrest, Vestre Fængsel samt Politigårdens Fængsel. Alene for perioden før ca. 1930 udgør de københavnske arresthusarkivalier ca. 40 meter. Men det må hertil bemærkes, at det københavnske arrestvæsen fra omkring 1918 havde en samlet kapacitet på nær ved 1000 arrestantpladser.

Imidlertid bør man også være opmærksom på, at der findes arkivalier om arrestvæsen i mere end 110 retsbetjentarkiver, herunder langt den største del af byfogedarkiverne. Mange steder er der bevaret protokoller fra og med 1840'erne, men der er også endnu ældre materiale i omkring 40 arkivfonds. I fem retsbetjentarkiver er der endda fortegnelser over arresterede i slutningen af 1700-tallet. Med hensyn til materiale om arrestvæsen er Helsingør byfogedarkiv formentlig det mest omfattende retsbetjentarkiv; her er der 51 bind og pakker om de arresterede og deres vilkår i perioden 1819–1918.

Kun få af tvangsarbejdsanstalterne (såsom Ladegården i København samt anstalterne i Odense og Viborg) har efterladt sig selvstændige arkiver. Men der findes en del materiale om andre anstalter i visse retsbetjent- og amtsarkiver (f.eks. arkiverne fra Randers, Ringkøbing og Ålborg amter).

Endvidere kan det bemærkes, at der i løbet af 1800-tallet blev etableret en række private fængselselskaber, der så det som deres opgave at hjælpe de løsladte fanger med at skaffe arbejde, bolig m.m., således at de ikke lod sig friste til på ny at begå kriminalitet. Flere af fængselselskabernes arkiver er afleveret til landsarkiverne, hvor de er indlemmet i samlingerne af privatarkiver.

Der er stor forskel på fængselsarkivernes registreringsgrad. Bedst registreret er arkiverne fra Børnehuset/Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, Kvindefæng-

slet på Christianshavn, Stokhuset, Møns Tugthus samt Christianshavn Arrest. Disse arkivalier er beskrevet i den trykte registratur *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn* (1965), der indeholder administrationshistoriske oversigter over de enkelte anstalter og fyldige anmærkninger til mange af arkivalierne. Der foreligger også en særlig registratur for fangelejren i Padborg, der kun eksisterede i fem år: *Frøslevlejren 1944–1945, Fårhuslejren 1945–1949* (1995).

Arkiverne fra fængslerne i Viborg og Horsens beskrives temmelig fyldigt i *Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, bd. 1, 1980 (s. 219ff). Her er der desuden en kort omtale af arkiverne fra Kærs-hovedgård og Statens Arbejdshus i Sdr. Ommø. Tilsvarende er arkiverne fra Odense Tugthus, Odense Tvangs- og Fællesarbejdsanstalt og Nyborg Fæstning registreret i *Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, 1970 (s. 45). For alle andre fængsels- og arrestarkiver er man henvist til at bruge afleveringsfortegnelser og andre arkivinterne hjælpemidler. M.h.t. arresthusarkivalier i retsbetjentarkiver henvises dog til de ovennævnte guider fra Landsarkivet for Nørrejylland og Landsarkivet for Fyn og til den lange række af trykte registraturer over retsbetjentarkiver hos Landsarkivet for Sjælland m.m.; alle steder findes de relevante arkivalier under litra G (politi-forvaltning).

Arkivalierne i Landsarkivet for Nørrejylland er forsynet med løbenumre inden for det enkelte arkivfond, og det samme gælder de arkivalier, der er omtalt i *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn* og registraturen for Frøslevlejren/Fårhuslejren. Der henvises til en del af disse løbenumre i de følgende afsnit.

Ladegårdens arkiv er afleveret til Københavns Stadsarkiv, og der foreligger en detaljeret registrering i *Oversigt over Københavns kommunes arkivalier 1858–1908 i Københavns stadsarkiv* (1988).

Stambøger, domssager og fangecharteques

Trods den store forskel i arkivernes omfang er der mange ligheder mellem de enkelte institutioners arkiver.

Således er der de fleste steder et stort antal fortegnelser over fangerne. Men disse protokoller bærer meget forskellige navne: stambøger, stamruller, mandtal, slaveruller, arrestjournaler m.m. Normalt er fangerne indført i kronologisk orden efter deres ankomstdato, men protokollerne er ofte forsynet med navneregistre. I visse tilfælde har anstalten anvendt flere sideløbende rækker af stambøger.

Indholdet i stambøgerne kan variere en del, men navn, fangenummer, alder, dom, forbrydelse samt ankomst- og afgangsdato er vist nok altid faste elementer. I nogle protokoller har man også været omhyggelige med at indføre numre, der refererer til andre relevante notitser i stambogen som f.eks. en tidligere eller senere indsættelse af samme fange. Desuden indeholder stambøgerne ofte oplysninger om erhverv, ægteskabelig stilling, fødested og sidste opholdsted, og undertiden omtales også datoen og stedet for domsafsigelsen samt læse- og skrivefærdighed, religiøst tilhørsforhold, værnepligt, antal børn, forsørgelsessted, sundhedstilstand m.m.

Endvidere kan der være notater om de medbragte klæder og penge samt et signalement. Oplysningerne om medbragte genstande og om udseendet kan imidlertid også være indført i særskilte protokoller. Endelig er der fotografier eller tegninger af de indsatte i enkelte protokoller. Dette gælder bl.a. nogle af bøgerne vedr. fanger i Kvindefængslet (nr. 492–94 og 511 ff) og nogle af stambøgerne fra Vridsløselille ca. 1895–1920. I arkivet fra Horsens er der desuden en hel arkivpakke med fotografier af navngivne fanger ca. 1906 (nr. 310).

I de fleste stambøger er der kun få linier tekst om hver enkelt fange. Men i mange af protokollerne fra Horsens, Vridsløselille og Kvindefængslet samt i de yngste protokoller fra Viborg er der afsat en hel side til hver fange. Det samme gælder for stamrullebladene fra fængslet i Nyborg. Stambladene fra disse anstalter er indrettet til en detaljeret registrering af udseende, evt. tidligere straffe m.m., men derudover er der mange steder afsat en del plads til en lidt længere livshistorie. Tanken var den, at fængselspersonalet lettere kunne

21.

Straffede Livsfanger i Rasphuset

Indførelstidspunkt	Navn	Bemærkninger	Noter
1868	Anders Larsen	Var gammel efter Lov af 27. Decbr. 1857, for Livsfangerne af Nyborg Fængsel og gaa ind i bagens Cygnen, det sidste i Rasphuset Søndst.	
11. 6. 62	Jørgen Jørgensen	Var gammel. efter Lov af 27. Decbr. 1857, for Livsfangerne af Nyborg Fængsel og gaa ind i bagens Cygnen, det sidste i Rasphuset Søndst.	Sidd, 20. April 1859.
21. 6. 62	Jørgen Jørgensen	Var gammel. efter Lov af 27. Decbr. 1857, for Livsfangerne af Nyborg Fængsel og gaa ind i bagens Cygnen, det sidste i Rasphuset Søndst.	
		Straffet i Brændemærket i Panden.	
		Var gammel. efter Lov af 27. Decbr. 1857, for Livsfangerne af Nyborg Fængsel og gaa ind i bagens Cygnen, det sidste i Rasphuset Søndst.	10. Decbr. 1859, indførelstidspunkt.
		Straffet i Brændemærket i Panden.	
11. 11. 79	Peter Andersen	Var gammel. efter Lov af 27. Decbr. 1857, for Livsfangerne af Nyborg Fængsel og gaa ind i bagens Cygnen, det sidste i Rasphuset Søndst.	Sidd, 13. April 1859.
		Straffet i Brændemærket i Panden.	

I 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet førte Rasphuset og Børnehuset flere sideløbende fortegnelser over anstaltens fanger. I en af stamrullerne (mandtalsbøgerne) findes således en særlig liste over de livstidsfanger, der blev kagstrøget og evt. også brændemærket i panden, hvorved de mistede deres ære. Det drejede sig bl. a. om flere fanger, der var deserteret fra læstningstjeneste og derefter havde begået nyt tyveri. (Landsarkivet for Sjælland m.m., Tugt-Rasp- og Forbedringshuset, nr. 397)

vejlede den enkelte fange, når det havde et godt kendskab til personens baggrund. Nogle af de nævnte protokoller indeholder også en karakteristik af fangens adfærd i de enkelte klasser af det progressive afsoningssystem.

Ud over de generelle fangefortegnelser er der i visse fængselsarkiver tillige bevaret nogle fortegnelser, der er skabt til særlige formål. Således indeholder Tugt-, Rasp- og Forbedringshusets arkiv en pakke (nr. 460), som blandt meget andet rummer lister over personer, der blev indsat til tvangsundervis-

ning 1817–30, fanger, der sad under særlig streng bevogtning 1799–1815, samt jødiske fanger i diverse fængsler 1829–79. Nogle fængsler har også anvendt særlige løsladelsesprotokoller, benådningsprotokoller og recidiv-protokoller m.v.

Desuden indeholder flere fængselsarkiver en del statistik over det samlede belæg, antallet af arbejdsdygtige fanger, syge fanger etc.

Stor interesse knytter sig til de dokumenter, som fangerne bragte med sig ved indsættelsen, dvs. domme med tilhørende bilag samt signalementer, fortegnelser over medbragte klæder m.m. I Viborg Tugthus' arkiv fylder dette materiale ikke mindre end 10½ meter (nr. 72–199). Der er mange sager fra hele perioden 1779–1875, selv om der langt fra er bevaret sager for alle dømte. I øvrigt er sagerne henlagt efter stambøgernes fangenumre. Også i arkiverne fra Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset og Horsens Tugthus er der mange domssager, nemlig hhv. 4 og 6 meter. Men fra det christianshavnske fængsel er der stort set kun bevaret domssager fra årene 1769–1811 (nr. 302–44) og fra Horsens kun fra perioden 1851–1909. I forhold til den beskedne størrelse af tugthusene i Stege og Odense er der også bevaret relativt meget domsmateriale fra disse to anstalter; for Møns Tugthus drejer det sig om 20 pakker fra årene 1750–1850 (de første 9 pakker indeholder dog også andre skrivelser), for Odense Tugthus er der 14 pakker fra perioden 1825–64.

I 1900-tallet har man indført fangecharteques i de danske fængsler. Imidlertid har fængslerne – med tilladelse – kasseret langt de fleste af disse sager fra før 1946. Blandt undtagelserne er sager vedr. politiske fanger under 2. verdenskrig og sager om personer, der blev dømt under retsopgøret efter besættelsen. Alene i arkivet fra Fårhuslejren er der 335 pakker (nr. 54–388) med journaler over fanger, der blev domfældt efter retsopgørets lovgivning.

Andre arkivalietyper

I en del fængselsarkiver findes der protokoller over de disciplinære straffe, som fængselsledelsen uddelte pga. opsætsighed, og i Viborg og Horsens anlagede man både forhørsprotokoller og straffeprotokoller. I Tugt-, Rasp- og

Særlig Forpleining.	Særlig Behandling.	Vigtigere Sygdomme, deres Udfald og Følger.
22/73 Julefest nordtyske Mand.	22/73. H. C. W. K. 22/73. H. C. W. K. 22/73. H. C. W. K.	22/73. H. C. W. K. 22/73. H. C. W. K. 22/73. H. C. W. K.
24/73 Julefest nordtyske Mand.	24/73. H. C. W. K. 24/73. H. C. W. K. 24/73. H. C. W. K.	24/73. H. C. W. K. 24/73. H. C. W. K. 24/73. H. C. W. K.
27/73 Julefest nordtyske Mand.	27/73. H. C. W. K. 27/73. H. C. W. K. 27/73. H. C. W. K.	27/73. H. C. W. K. 27/73. H. C. W. K. 27/73. H. C. W. K.
30/73 Julefest nordtyske Mand.	30/73. H. C. W. K. 30/73. H. C. W. K. 30/73. H. C. W. K.	30/73. H. C. W. K. 30/73. H. C. W. K. 30/73. H. C. W. K.
1/74 Julefest nordtyske Mand.	1/74. H. C. W. K. 1/74. H. C. W. K. 1/74. H. C. W. K.	1/74. H. C. W. K. 1/74. H. C. W. K. 1/74. H. C. W. K.
4/74 Julefest nordtyske Mand.	4/74. H. C. W. K. 4/74. H. C. W. K. 4/74. H. C. W. K.	4/74. H. C. W. K. 4/74. H. C. W. K. 4/74. H. C. W. K.
7/74 Julefest nordtyske Mand.	7/74. H. C. W. K. 7/74. H. C. W. K. 7/74. H. C. W. K.	7/74. H. C. W. K. 7/74. H. C. W. K. 7/74. H. C. W. K.
10/74 Julefest nordtyske Mand.	10/74. H. C. W. K. 10/74. H. C. W. K. 10/74. H. C. W. K.	10/74. H. C. W. K. 10/74. H. C. W. K. 10/74. H. C. W. K.
13/74 Julefest nordtyske Mand.	13/74. H. C. W. K. 13/74. H. C. W. K. 13/74. H. C. W. K.	13/74. H. C. W. K. 13/74. H. C. W. K. 13/74. H. C. W. K.
16/74 Julefest nordtyske Mand.	16/74. H. C. W. K. 16/74. H. C. W. K. 16/74. H. C. W. K.	16/74. H. C. W. K. 16/74. H. C. W. K. 16/74. H. C. W. K.
19/74 Julefest nordtyske Mand.	19/74. H. C. W. K. 19/74. H. C. W. K. 19/74. H. C. W. K.	19/74. H. C. W. K. 19/74. H. C. W. K. 19/74. H. C. W. K.
22/74 Julefest nordtyske Mand.	22/74. H. C. W. K. 22/74. H. C. W. K. 22/74. H. C. W. K.	22/74. H. C. W. K. 22/74. H. C. W. K. 22/74. H. C. W. K.
25/74 Julefest nordtyske Mand.	25/74. H. C. W. K. 25/74. H. C. W. K. 25/74. H. C. W. K.	25/74. H. C. W. K. 25/74. H. C. W. K. 25/74. H. C. W. K.
28/74 Julefest nordtyske Mand.	28/74. H. C. W. K. 28/74. H. C. W. K. 28/74. H. C. W. K.	28/74. H. C. W. K. 28/74. H. C. W. K. 28/74. H. C. W. K.
31/74 Julefest nordtyske Mand.	31/74. H. C. W. K. 31/74. H. C. W. K. 31/74. H. C. W. K.	31/74. H. C. W. K. 31/74. H. C. W. K. 31/74. H. C. W. K.

I 1873 blev socialistlederne Louis Pio, Paul Geleff og Harald Brix indsat i Vridsløselille Straffeanstalt for at afsoner hhv. 5, 3 og 3 års forbedringshusarbejde. De blev dog alle løsladt d. 8. april 1875. Det er almindeligt antaget, at løsladelsen hænger sammen med en frygt for, at en af de tre mænd skulle dø og derved blive martyr for socialistbevægelsen. Fængslets sygejournal viser da også, at de alle tre havde store helbredsproblemer under indsættelsen. Således blev Pio d. 2. marts 1875 udsat for en blodstørtning, der svækkede ham både legemligt og åndeligt. Herefter blev han sat på en særlig diæt. (Landsarkivet for Sjælland m.m., Vridsløselille Statsfængsel, Sygejournal 1873-75 (nr. 3893, gengivet i udsnit))

Forbedringshuset blev de ordinære straffeprotokoller omkring 1850 suppleret med to »dovenlister« for mænd og kvinder, der blev straffet for ikke at have udført det pålagte arbejde (nr. 353–54).

Undervisningsaktiviteterne er nogle steder dokumenteret gennem karakterprotokoller eller skoledagbøger. Dette gælder bl.a. på Christianshavn 1824–1903 (nr. 597–601) og i Odense 1856–65.

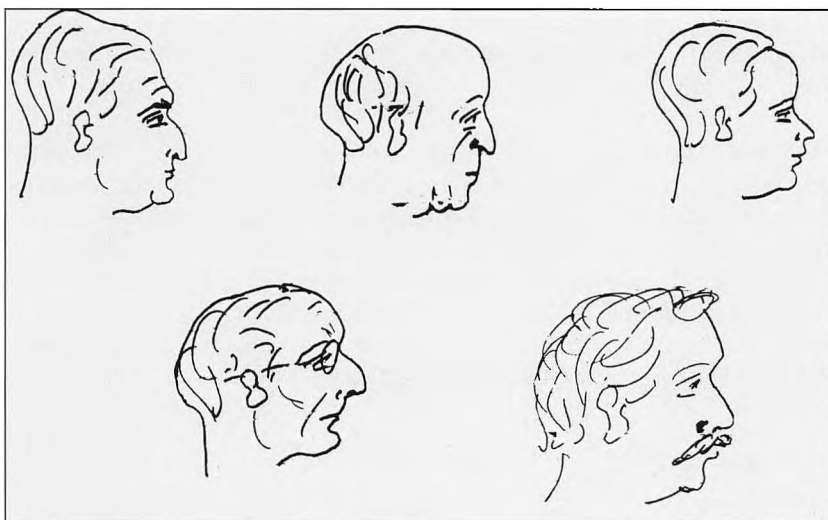
Mange arkiver indeholder materiale om fangernes forplejning og sundhed, og der er ofte tale om meget præcise oplysninger om kostplaner og forbrug af madvarer. I nogle tilfælde er der f.eks. månedslister over bespisningen, og i Viborg-arkivet findes en særlig protokol (nr. 225) over anstaltens melforbrug og produktion af rugbrød 1872–75! Flere steder er der desuden bevaret sygejournaler, og i det christianshavnske arkiv finder man sågar en protokol »over de med utøj befængte fanger« 1851–70 (nr. 574). I flere fængselsarkiver er der tillige oplysninger om særforplejning af bestemte fanger, der led af særlige sygdomme m.v. I arkivet fra Horsens findes der også en protokol med betegnelsen »småfornødenheder« (nr. 288); her kan man læse, hvad de enkelte fanger modtog af f.eks. tandbørster, sæbe og dåser med skrå.

Flere fængselsarkiver rummer detaljerede fortegnelser over fangernes arbejdsopgaver, produktion og aflønning – herunder kontobøger over fangernes overarbejdsfortjeneste. Der er også mange arkivalier vedr. fængslernes varelagre, indkøb af råmaterialer, leverancer til private rekvirenter, kassebeholdning m.m. Især i arkivet fra Viborg Tugthus udgør materialet vedr. anstaltens fabriksdrift en meget betydelig del af den samlede arkivmængde. Der forekommer også arbejdsprotokoller i en del af arresthusarkiverne.

Fra nogle anstalter er der bevaret adskillige inventarprotokoller, og nogle steder har man også oversigter over udleverede, kasserede eller bortsolgte klædningsstykker. I arkivet fra Viborg er der således en protokol, der oplyser om fangernes interne handel med tøj i årene 1854–73 (nr. 257).

Tilsyneladende er der kun bevaret fængselsdagbøger fra Viborg Tugthus, men her er hele perioden 1812–75 til gengæld dækket ind (nr. 468–81).

Dagbøgerne omtaler kostplaner, interne straffe, fangernes arbejdsopgaver,

Fleere af Vridsløselille-fængslets stamruller fra perioden ca. 1895–1920 indeholder profiltegninger af fangerne. Tegneren har tydeligvis interesseret sig mest for ansigtsformen. Måske har han været tilhænger af frenologien – en lære, der hævdede, at der består en sammenhæng mellem kraniets fremtoning og personens psykiske habitus. De udvalgte tegninger stammer alle fra: Landsarkivet for Sjælland m.m., Vridsløselille Statsfængsel, Stamruller 1903–1905 (nr. 14818–15867).

sygdom blandt fangerne m.m. Protokollen fra årene 1864–73 nævner bl.a. hvilke fanger, der arbejdede for det offentlige og for private rekvirerter og hvem, der var i anstaltens egen tjeneste.

I sagens natur fylder arkivalier vedr. personalet kun en brøkdel af materialet vedr. fangerne. Dog findes der en del dokumenter om embedsboliger, lønninger, pension, forplejning m.m. i arkivet fra Horsens, og der er også enkelte protokoller om personalets tjenesteforhold i arkivet fra Christianshavn (nr. 603–04).

Mange af anstalterne har særskilte arkivpakker med fundatser, reglementer, beskrivelser af forretningsgange m.m. Derimod kan det undre, at der tilsyneladende kun er bevaret en enkelt scrapbog. Den blev til i Horsens Tugthus i årene efter 1925, og den indeholder et væld af interessante avisartikler om fængselsrelevante emner i ind- og udland (nr. 12).

Der findes to kirkebøger – for årene 1857–84 – i Horsens-arkivet (nr. 495–96) og en skifteprotokol – for perioden 1768–1831 – i arkivet fra Viborg (nr. 346).

Sidst, men ikke mindst, må det nævnes, at der er bevaret en del kopibøger, ekstraktbøger, journalsager, forhandlingsprotokoller og beslutningsprotokoller fra flere af de store fængsler. Som i så mange andre arkiver bliver dette materiale ofte overset til fordel for arkivalier med mere iøjnefaldende benævnelser. Det er synd, da korrespondancematerialet giver et meget nuanceret billede af livet i fængslerne. Navnlig synes der at være meget at hente i korrespondancearkivet fra Horsens, hvor man har haft en lang tradition for emneorienteret henlæggelse (nr. 20ff).

100 års fængselshistorie, belyst gennem eksempler

De følgende afsnit belyser fængselsarkivernes anvendelsesmuligheder gennem en række konkrete sager. Eksemplerne har især til formål at vise, hvilke muligheder der ligger i at kombinere oplysninger fra de forskellige kilde typer. Alle eksemplerne har et personalhistorisk udgangspunkt, og det er derfor især stambøger og andre personorienterede kildetyper, der står i centrum.

En bigamist og hans gerninger

Fængselsturnéen begynder i Viborg Tugthus 1816. På dette tidspunkt optog tugthuset årligt ca. 125 fanger. Over halvdelen var dømt for tyveri, og hovedparten af de øvrige var indsat for betleri eller løsgængeri. Langt de fleste var idømt fra 1 måneds til 5 års ophold. Der blev også indsat et beskedent antal livstidsfanger, men pga. de langvarige straffe udgjorde disse fanger en forholdsvis stor del af tugthusets samlede klientel; ved en opgørelse i 1819 var 30 af de 100 fanger således indsat på livstid. Det synes dog at have været ret almindeligt, at Viborgs livstidsfanger blev løsladt ved kongelig resolution efter nogle års fængselsophold.

Én af 1816-fangerne havde en ganske særlig forbrydelse på samvittigheden. Det var Frands Balthersen, der havde gjort sig skyldig i bigami. Af hans notits i stambogen for 1779–1835 (nr. 58) fremgår det, at han var blevet dømt ved Højesteret d. 21. maj, men at han knap to måneder senere blev indsat i tugthuset »på hans majestæt kongens nåde«, dvs. uden tidsbegrænsning.

I sit værk om natmandsmandsfolk og kæltringer fortæller H.P. Hansen, at Frands Balthersen stammede fra en husmandsfamilie i Snejbjerg sogn, hvor han blev født omkring 1780. Da han var godt 20 år gammel, stiftede han bekendtskab med Sophie Jensdatter, der var datter af en af egnens kendte kæltringer. De fik to børn sammen og blev til sidst også gift. Men herefter

*Fortegnelse
over Fangernes Arbeide.* nr: 4

<i>Ma. Min. gør der</i>	<i>Al. Ler.</i>	<i>Bør. binet</i>	<i>Nør. ner</i>	<i>So. Tel.</i>	<i>Rind. er.</i>	<i>Qvir. stia rer</i>	<i>Nyp. win</i>	<i>Seri. verit</i>	<i>Hot. rod Kurr. dor.</i>	<i>Hot. rod ipin dor.</i>	<i>Sned. ker.</i>	<i>Op. har ter.</i>	<i>Jyde V</i>	<i>Daae Kite Lem.</i>	<i>Toru alt ning</i>	<i>Sp. finter ne.</i>	<i>Od. skil. lyft.</i>
10.	8.	44	51.	68	63	52	4	54.	17.	12.	71.	5	11.	2.	63.	72.	58.
21.	27.	60.	57.	80.	94	64	124		30.	14.	78	16	99.		75.		59.
23.	43.	121.	66.	82	96	76	123.		36		83.	62	123		74.		37.
23.	122.		73.	90	103.	87	6.		43.			81.			84.		48.
25			86	91.								104			93		
35			88	102.											95		
40.			97												74		
49			100.														
			101.														
8	4	3	9	6	4	4	4	1	4	2	3	5	3.	1	7.	1	4

I 1820 fornyede klædefabrikanten Bertel Bruun entreprisen på Viborg Tugthus. Fornyelsen gav anledning til en vidtløftig korrespondance, der findes i: Rigsarkivet, Danske Kancelli, 3. departement, Registrantsag 668/1820. Korrespondancen omfatter bl. a. tugthusinspektør Undalls fortegnelse over de enkelte fangers arbejdsopgaver (gengivet i udsnit). Der omtales 27 forskellige opgaver.

blev Frands indkaldt til kongens tjeneste som stykkusk i København. Da han vendte tilbage til Jylland fem år senere, fandt han sig en ny kæreste, med hvem han blev gift – efter at det var lykkedes ham at få lavet en falsk attest på, at han ikke allerede havde indgået ægteskab. Men rygterne indhentede ham; i 1815 blev han indsat i arresten i Fredericia, og herpå fulgte dødsdomme ved hele tre retsinstanter, inden kongen viste sin nåde.

Frands Balthersens stambogsnotits er særdeles informativ. Ud over nogle oplysninger om hans baggrund, civilstand, dom m.m. er der et ret fyldigt signalement. Vi får her at vide, at manden var 59 tommer (dvs. ca. 155 cm) høj, havde lyseblå øjne, brunt hår, sorte bakkenbarter og et bredt fyldigt ansigt. På højre arm havde han et stort ar, skåret af en skudtørvspade. Endvidere fremgår det, at han ikke tidligere havde været straffet.

Alle disse oplysninger må være indført ved indsættelsen. Senere er der tilføjet en bemærkning om, at han havde lært overskæring under tugthusopholdet, og at han blev løsladt d. 18. oktober 1824 efter kongelig resolu-

tion. Reelt kom han altså til at sidde 9 år i arrest og fængsel pga. sin forseelse.

Endelig er stambogsnotitsen forsynet med en række løbenumre. Det første nummer, 2251, var Frands Balthersens domsummer. V.h.a. dette kan man finde frem til hans domssag, som dog i dette tilfælde ikke indeholder væsentlige nye oplysninger. Desuden er der en henvisning til nummeret 2430. Et opslag i stambogen under dette nummer viser, at fange nr. 2349, Ane Margrethe Olesdatter, d. 13. maj 1820 fødte en søn, som hun kaldte Anders Christian. Til barnefader udlagdes nr. 2251: Frands Balthersen. Vi får også at vide, at barnet blev døbt i tugthuset, og at fem andre fanger stod faddere. Fire år senere blev barnet sendt til Fjelstrup sogn i Haderslev amt sammen med moderen.

Anders Christian var langt fra det eneste barn, der levede sine første år i Viborg Tugthus. Tugthuset oprettede ligefrem en særlig protokol (nr. 208) over børn, der blev født i anstalten. Journalen var i brug fra 1813 til 1870 og indeholder i alt 182 numre.

Under sit fængselsophold havde Frands Balthersen først fangenummer 63, dernæst nummer 113. Ved hjælp af disse numre kan man i tugthusets arbejdsbøger fra og med 1821 (nr. 264–67) se, hvad han producerede uge for uge, og hvad han tjente på det. Det ses ganske rigtigt, at han langt det meste af tiden var beskæftiget med overskæring (færdigtilvirkning af klæderne), og han fik som oftest behandlet ca. 400 alen om ugen. Imidlertid gik en stor del af fortjenesten til betaling for kost og andre livsfornødenheder, og af overskuddet – ca. 40 rigsbankdaler (rbd) – beholdt fængslet, i henhold til en fast fordelingsnøgle, 1/3. Yderligere blev der fratrukket 14 rbd for en blå frakke, et par blå benklæder og en rødtribet vest, som Frands fik udleveret ved sin løsladelse. Han modtog derfor kun 14 rbd 27 sk., da han forlod tugthuset. Alligevel var Frands Balthersen heldigere end mange andre fanger, der aldrig nåede at tjene mere, end der skulle til for at betale for de daglige fornødenheder.

Frands Balthersens fangenumre kan også bruges som indgang til tugthusets interne straffeprotokol (nr. 219). Det viser sig her, at Frands hele 9 gange gjorde sig skyldig i forseelser; fem gange drejede det sig om tyveri, ellers handlede det om uorden, ulydighed eller dovenskab. To gange blev han sat i

en (mørk?) arrest i hhv. 4 og 12 dage; i de andre tilfælde var straffen korporlig, idet den bestod af 6, 10 eller 12 slag med tamp (og i et enkelt tilfælde 27 slag med »katten«). Den mest interessante notits er fra 15. oktober 1822, hvor han blev straffet for tyveri af et stykke tykt beget sejl garn. Herefter henvises der til tugthusets dagbog. I dagbogen (nr. 471) suppleres denne oplysning blot med følgende sætning: »der endogså forekommer mistænkelig til brug ved muligt udbrud af denne person«.

Imidlertid findes der endnu ét nummer i Frands Balthersens stambogsnotits. Dette nummer, 3359, viser sig at være et nyt domsnummer – eller mere præcist i dette tilfælde: sagsnummer. Der lå nemlig ingen dom til grund for Frands Balthersens andet tugthusophold. Den kongelige resolution om løsladelse indeholdt den betingelse, at han uden videre kunne genindsættes i tugthuset, hvis han på ny gjorde sig skyldig »i nogen forbrydelse, som ikke i medhold af lovgivningen måtte medføre højere straf«. Det gjorde han i 1832, da herredsfogeden i Bølling og Nørre herreder pågreb ham for løsgængeri og betleri. I overensstemmelse med den kongelige benådningsskrivelse blev Frands nu indsat »indtil videre«, men efter et reskript blev han løsladt fire år senere. Denne gang brugte han sin tid i tugthuset til at lave spoler og udføre maskindrejerarbejde, og straffeprotokollen (nr. 222) nøjes med at fortælle, at han opførte sig »meget godt«. Den mest interessante oplysning i forbindelse med det andet tugthusophold er faktisk det nye signalement, der indeholder en detaljeret skildring af mandens udseende og påklædning (nr. 203). Endvidere fremgår det, at han over højre tommelfinger bar de tatoverede bogstaver FBS, samt at han var »uden huller i ørerne«. Den sidste oplysning kunne tyde på, at det har været ret almindeligt i visse miljøer, at mændene bar ørenringe eller andre øresmykker. Dette kan bekræftes af andet kildemateriale.

Hermed slutter Frands Balthersens tugthushistorie. Men manden havde endnu 35 år tilbage af sit liv, fremgår det af H.P. Hansens fremstilling. Det fortsatte med at være et liv på samfundets bund. Allerede inden den sidste løsladelse giftede han sig med søsteren til sin første hustru, og deres skæbne i de følgende årtier kan følges i flere af de midt- og vestjyske fattigkommissionsarkiver. Således opholdt familien sig i flere perioder i fattighuset i Timring, nabosognet til Snejbjerg, hvor Frands var vokset op. Ellers ernærede familien sig af daglejerarbejde.

Fra skovtyv til brandstifter – en uforbederlig (?) recidivist

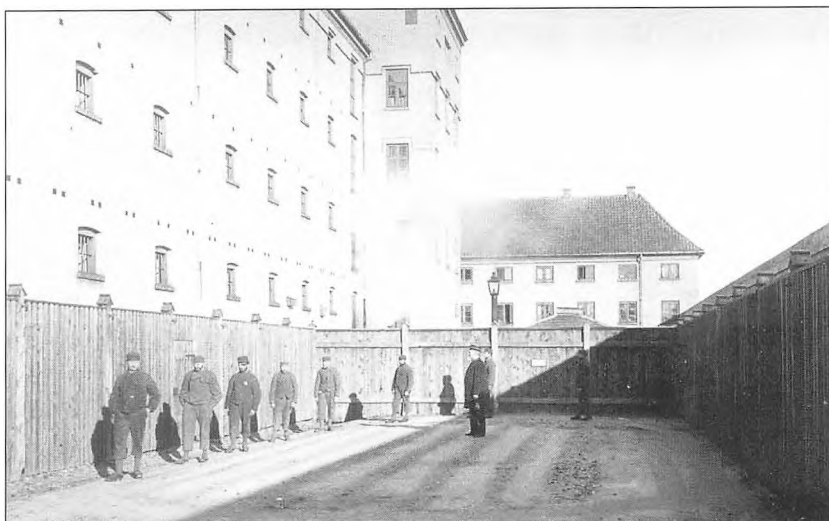
I sit værk om Horsens Statsfængsels historie har Svend E. Christiansen foretaget en statistisk bearbejdning af stambøgernes oplysninger om alle fangeindsættelser i hhv. 1861–66, 1891–96 og 1911–16 (s. 83ff). I disse tre perioder var 73–86% af de i alt 1961 indsættelser begrundet i tyveri eller anden form for ejendomskrænkelse. Desuden havde tugthuset – især i de to første perioder – en del sædelighedsforbrydere og brandstiftere. Derimod var drab og vold (taget under ét) i ingen af perioderne årsag til mere end 5% af indsættelserne.

Svend E. Christiansen har også set på fangernes sociale baggrund, og undersøgelsen viser, at der i alle årene var et stort antal daglejere o.lign.; i 1891–96 udgjorde denne gruppe endda hele 47% af alle indsatte. Derudover havde ca. 1/4 af fangerne været beskæftiget ved håndværk eller i industrien; mange af disse var ufaglærte fabriksarbejdere. Endelig viser Christiansens analyse, at fængslet i Horsens rummede mange modne fanger; især aldersgruppen 30–40-årige og (i lidt mindre grad) 40–50-årige var stærkt repræsenteret blandt de nyindsatte fanger.

Ole Philipsen var på mange måder et typisk eksempel på en Horsens-fange ved indgangen til det 20. århundrede. Vi finder ham i en liste over de 20 fanger, der blev udset til deltagelse i det andet års kampagne i Gedhus plantage. Listen er en del af den årlige beretning om aktiviteterne i Gedhus, og den er sammen med en række andre årsberetninger, rapporter, telegrammer m.m. henlagt i en særlig arkivpakke om Gedhus (nr. 488). Til sammen giver disse dokumenter et meget fint og detaljeret billede af livet i »de åbne fængsels pioner-institution«.

Iflg. Gedhus-listen fra 1900 afsonede den da 47-årige arbejdsmand Ole Philipsen en dom på 8 års tugthus for brandstiftelse, og han befandt sig da i den afsluttende del af fængselsopholdet: overgangsstadiet. Listen fortæller også, hvor mange gange hver af de 20 fanger tidligere havde været straffet. Kun én eneste af fangerne var debutant, 8 fanger havde 1–5 straffe bag sig, 6 havde 6–15 straffe, og hele 5 mænd var oppe på 16–19 straffe. Ole Philipsen hørte til sidstnævnte kategori med 16 straffe.

Disse straffe beskrives nærmere i stamprotokollen for 1892–96 (nr. 226,

Fanger på gårdtur. Ældre foto fra Horsens Tugthus. I 1800-årene havde Horsens-fangerne ret til ½ times daglig gårdtur. Ellers skulle de arbejde fra kl. 5.30 (om vinteren 6.30) til kl. 20, kun afbrudt af korte spisepauser og lidt hviletid midt på dagen. (Landsarkivet for Nørrejylland, B 205-1)

domsnr. 4068/2029). Det fremgår her, at straffene fordelte sig nogenlunde jævnt over perioden 1869–94. Ole Philipsen begyndte karrieren med en bøde på 1 rigsdaler for et mindre tyveri. Det næste tyveri blev takseret til fem dage på vand og brød, tredje gang blev det 4×5 dage på den samme spartanske kost, og den fjerde gang – i 1874 – blev det til et års forbedringshus.

Siden fulgte yderligere tre ophold i forbedrings- eller tugthus, idet straffene da lød på hhv. to, tre og fire års indespærring. Hver gang var (hoved)årsagen tyveri. Derudover blev Ole Philipsen fire gange indsat i tvangsarbejdsanstalt – fra 18 til 42 dage – for betleri eller overtrædelse af polititilhold. Endelig fik han yderligere en række domme på vand og brød for løsgængeri og betleri.

Ole Philipsens stamblad fra 1894ff fortæller meget mere om manden, og billedet suppleres af de tilsvarende stamblade i Horsens Tugthus' stambøger fra 1878–85 (nr. 2644/1093) og 1885–92 samt af stamprotokollen fra Vridsløselille 1868–75 (nr. 4187). Disse kilder giver et billede af en mand, der fik

stadigt sværere ved at bryde ud af den onde cirkel – og en mand, for hvem fængslet efterhånden kom til at fremstå som hans egentlige hjem.

Man mærker tydeligt, at fængselsledelsen i Horsens interesserede sig meget for de aspekter af fangernes barndom og ungdom, der kunne havde ledt dem i uføre. Imidlertid var der ikke meget at sætte fingeren på i Ole Philipsens tilfælde. Ganske vist stammede Ole fra en børnerig arbejderfamilie (i Nordsjælland), men der var et »godt samliv mellem forældrene«, og ingen af disse var drikfældige – fremgår det af det meget informative stamblad fra 1884. Det noteres tillige, at Ole havde »stadig [dvs. uafbrudt] skolegang«, men også, at han havde »dårlige skolekunderskaber«. Dog fremgår det andetsteds af stambladene, at han både kunne læse og skrive. Stambladet fra 1884 fortæller også, at Ole var i forskellige former for tjeneste efter konfirmationen, men han var aldrig længere end ½ år hvert sted. Det bemærkes desuden, at Ole havde været på fattiggården flere gange, selv om han endnu kun var 26 år gammel. Til slut nævnes den direkte anledning til indsættelsen i tugthuset – nemlig et tyveri af en spade i en krostue, ødelæggelsen af en drejelåge samt betleri. Disse misgerninger kom til at koste ham tre års indespærring ... I øvrigt skulle han selv have anført drikfældighed som årsag til sine forbrydelser.

Ved den næste indsættelse i 1889 får vi at vide, at Ole Philipsen siden sin foregående løsladelse havde opholdt sig i sit fødesogn, hvor han dels havde ernæret sig ved tilfældigt arbejde og dels været på fattiggården. Også denne gang havde hans brøde bestået i tyveri af mark- og haveredskaber; ud over en gammel spade var det gået ud over en skovl! Men stambogsbladet lader forstå, at der var tale om »frustrationskriminalitet«. Årsagen til handlingen skulle nemlig være »ulyst til at forblive på fattiggården«.

Man kan næsten sige, at historien gentog sig selv fire år senere. Ole Philipsen var da endnu en gang tilbage i sin hjemstavn, og endnu en gang var han havnet under fattigforsorg. Men »da han foretrak straffeanstalten for fattigvæsenet«, satte han »ild på en halmstak, hvorved denne og en i nærheden værende stak nedbrændte (skaden 345 kr.), og hvorved der opstod fare for menneskeliv«. Det tilføjes, at manden »var noget beruset under brandstiftelsen«.

Da Ole Philipsen forlod tugthuset i maj 1902, kunne han se tilbage på ca. 18

års indespærring til trods for, at han aldrig havde drevet det til andet end banal småkriminalitet. Hvordan resten af livet kom til at forløbe, vides ikke. Men han ses i alt fald ikke igen i Horsens Tugthus – eller i Vridsløselille, for den sags skyld.

En kvinde, der kom »i ulykke«

Fra det christianshavnske kvindefængsel er der bevaret 7 mapper (uden arkivnummer) med fotografier af ca. 1400 fanger fra årene 1871–1906, dog helt overvejende efter 1890. Mapperne består af plancher, der hver indeholder 9 billeder, og plancherne er arrangeret efter forbrydelser, således at der er særskilte persongallerier for personer, der havde begået hhv. groft tyveri, simpelt tyveri, bedrageri, brandstiftelse, barnemord, barnefødsel i dølgsmål etc. Plancherne nævner mange andre forbrydelser, men de nævnte handlinger var så afgjort de vigtigste årsager til ophold i Kvindefængslet på denne tid.

Christine Madsen optræder på en af plancherne for barnmordersker, hvor hun er forsynet med nr. 104/97. Dette er en henvisning til s. 104 i én af de 9 generalieprotokoller, der til sammen dækker perioden ca. 1873–1919 (nr. 510–18). Der er også en henvisning til dette nummer i registret over kvindefanger 1892–1928 (nr. 520), hvor man endvidere får en reference til domsnummeret 3015 – et nummer, der kan bruges som indgang til den relevante stamprotokol (nr. 494). Stambogen og generalieprotokollen indeholder mange af de samme oplysninger, men sidstnævnte giver de mest udførlige data om personens baggrund og om den kriminelle handling. Til gengæld har stambogen en række faktuelle oplysninger om personalia og om fængselsopholdet. F.eks. giver stambogen oplysninger, om hvem fangen skrev brev til og hvornår. Desuden får vi at vide, hvornår fangen avancerede til de højere stadier af fængselsopholdet.

Christine Madsen, der blev født i 1870, stammede fra et vestjysk husmandshjem. Generalieprotokollen oplyser, at hun havde gået i landsbyskole (»alm. kundskaber«) og havde boet hjemme indtil konfirmationen, hvorefter hun næsten konstant havde været i tjeneste (»lange konditioner«). Endvidere noteres det, at »ingen af familien er straffet, drikfældig eller sindssyg«. Christine Madsen var med andre ord en ganske almindelig ung kvinde, der på ingen måde syntes disponeret for et ophold i forbedringshus.

En af de mange billedplancher fra Kvindefængslets arkiv. Christine Madsen ses øverst til venstre. Mens Christine tilsyneladende havde let ved at tilpasse sig tilværelsen bag tremmer, var nr. 122/1900 – den svenskfødte tjenestepige Gerda Björkman – en af de ikke så helt få fanger, der blev sindssyg pga. isolationen. Gerda skulle have opholdt sig to år i det christianshavnske fængsel, men de 15 sidste måneder blev tilbragt på sygehus og sindssygeanstalt. (Landsarkivet for Sjælland m.m., Tugt- Rasp- og Forbedringshuset, Billedplancher)

Når hun alligevel endte dér, skyldtes det, at hun to gange havde ombragt sit spædbarn. Første gang var i foråret 1895, hvor hun var blevet besvangret af en karl, der tjente samme sted som hende. Generalieprotokollen fortæller, at hun havde holdt graviditeten hemmelig og fødte om natten i en kostald. Da barnet »begyndte at klynke, blev hun så forskrækket, at hun efter en pludselig indskydelse med sin ene hånd klemte det om halsen, indtil hun antog, at det var dødt. Liget indsvøbte hun i en sæk og gemte det fem dage i halmen i sin seng, hvorefter hun nedgravede det i sin husbonds have«. Senere samme år indledte hun et forhold til sin husbond, og da hun atter blev gravid, besluttede hun »af skam over sin tilstand ... at skjule denne ... og at dræbe barnet, hvis det kom levende til verden«. Også denne gang blev barnet kvalt og begravet i haven. Generalieprotokollen beretter derimod intet om, hvordan alt dette blev opdaget.

Stambogen fortæller, at Christine Madsens sag først var blevet behandlet ved Bølling-Nørre herreders ekstraret, hvor hun d. 7. december 1896 var blevet dømt til tre års indespærring. Dommen var herefter blevet anket til Højesteret, som d. 24. marts 1897 havde skærpet den til fem år i forbedringshus. Der var dog stadig tale om en forholdsvis mild straf, da straffeloven af 1866 (§ 192) taler om 2–12 års strafarbejde for en sådan handling – og fra 4 år til livstid, hvis beslutningen om ombringelse af barnet blev truffet allerede inden fødslen.

Da Christine blev anbragt i isolation, fik hun – i overensstemmelse med straffeloven – reduceret sit ophold i forbedringshuset til tre år. Derimod fik hun ingen kompensation for det halve år, hun havde siddet i arrest. Mens hun sad i forbedringshus, fik hun åbenbart kun ét eneste besøg (af faderen); derimod synes hun at have udnyttet sine rettigheder m.h.t. brevskrivning til det yderste.

Endelig giver generalieprotokollen nogle få karakteriserende bemærkninger i forbindelse med hver klasseoprykning. De giver indtryk af, at Christine var en »let« fange, der formåede at tilpasse sig tilværelsen bag tremmer. I begyndelsen beskrives hun som »nedtrykt«, senere »noget mere livlig« og herefter hver gang »pålidelig og flink«.

En knivstikker med psykiske problemer

I Nyborg-fængslets arkiv udgør fangejournalerne den naturlige indgang til den ældre del af den personorienterede sektion af arkivet. De fire journaler, der til sammen dækker årrækken 1913–47, indeholder summariske oplysninger (inkl. rulle- og fangenummer) for hver fange, og på grundlag af dette kan man finde frem til de relevante stamblade i samlingen af rulleblade. Denne samling indeholder ca. 750 pakker fra årene 1913–47, dvs. ca. 20 pakker pr. år. Stambladene, der hver især har et omfang af 4 A3-sider indeholder et væld af oplysninger om personlig baggrund, signalement, adfærd i fængslet m.m. Endvidere omfatter arkivet et stort antal fangecharteques, men fra de første 20 år af fængslets levetid er der kun bevaret i alt 8 pakker med sådanne sager. Man kan beklage dette, da disse charteques i mange tilfælde rummer værdifuld korrespondance, der nuancerer læserens indtryk af fangerne og deres forhold. Det drejer sig bl.a. om private breve til og fra fangen – herunder fangebreve, som fængselsledelsen besluttede at omskrive, da de åbenbart indeholdt »uhensigtsmæssige« oplysninger eller synspunkter. Det sidste af eksemplerne i denne publikation tager udgangspunkt i et fangecharteque med et stort brevindhold, nemlig Carl Alexander Johanssons sag fra 1920. Men lad os først se lidt på fængslets klientel på dette tidspunkt.

Fangejournalen fra 1913–25 viser, at der i 1920 blev indsat 353 fanger i Nyborg Straffeanstalt. Langt de fleste var 20–25 år og de øvrige stort set alle 17–19 år. Over 90% blev indsat pga. tyveri eller anden form for ejendomskrænkelser. De fleste havde straffe på mellem 8 måneder og to år, og kun 14 fanger var dømt til mere end tre års ophold (og ingen mere end fem år). Hele 87 fanger blev løsladt før tiden. Men det fremgår også, at 215 – altså 61% af årgangen – på et senere tidspunkt igen blev indsat i Nyborg Straffeanstalt. En summarisk gennemgang af fangejournalen tyder på, at recidivprocenten var mindst lige så høj for de foregående og efterfølgende år.

Carl Axel Johansson stammede fra Finland, men havde opholdt sig i Danmark siden 1918, hvor han havde ernæret sig som sømand og havnearbejder i København og Svendborg. I november 1919 ville han rejse videre til Holland, og aftenen før afrejsen tog han sammen med nogle kammerater »et afskedsbæger« i en beværtning i Nyhavn. »Men så kom vi til at tage lidt for meget, så at jeg tabte hukommelsen, og da jeg først blev klar i hovedet, befandt jeg mig på en politistation«, forklarede han senere i et brev til foræl-

drene (dette brev foreligger ligesom de følgende kun i en dansk oversættelse). Sagen var den, at en af de andre værtshusgæster var blevet dræbt ved knivstik, hvorefter kammeraterne trak »en snor om mig, og jeg fik skylden«.

Den finske sømand blev indsat i Vestre Fængsel, hvor han tre måneder senere modtog Østre Landsrets dom: fem års forbedringshus. Efter afsoningen skulle han udvises af landet – i overensstemmelse med straffeloven (§ 16), som fastslog, at en udlænding, der havde gjort sig skyldig i strafarbejde, skulle udvises, hvis han eller hun ikke havde haft »stadigt ophold« i Danmark i de foregående fem år.

Carl Axel Johanson anslog optimistiske toner i sit første brev til forældrene (dateret 11. april). Her fortalte han bl.a., at han havde valgt at lave snedkerarbejde i fængslet, for »med den profession kan jeg klare mig både til lands og til søs, og den er ikke sundhedsfarlig«. Han mente også, at fængselstiden ville blive »en god lære« for ham. Og han tilføjede: »I havde ikke haft nogen gavn og glæde af mig, hvis jeg stadig havde fartet rundt, derfor endte det på denne måde, og derfor beder jeg Eder om ikke at sørge over mig, for jeg lever meget bedre nu end før, og jeg skal nok sørge for Eder på Eders gamle dage«. Den gode søn sluttede brevet af med at opfordre sine fattige forældre til at sælge alt, hvad han ejede i Finland for selv at bruge pengene. Moderen fulgte opfordringen.

I løbet af foråret modtog Carl Axel flere breve fra familien. Søsteren rettede hårde bebrejdelser mod ham, mens broderen bad ham om at holde op med at tænke på slagsmålet. Moderen fortalte, at hun havde holdt faderen hen i uvidenhed, selv om drabet havde givet anledning til megen avisomtale i Finland. Ellers brugte moderen det meste af sit brev til at berette om familiens dårlige økonomi og den hårde vinter.

De dårlige nyheder hjemmefra har næppe ligefrem gavnet Carl Axels humør, og flere notitser i stambladet giver indtryk af, at han allerede i foråret 1920 var ved at få psykiske problemer. D. 14. maj blev det noteret, at fangen gjorde »et nervøst og forpint indtryk«; fængselsledelsen søgte at afhjælpe dette problem ved at tildele ham en ekstra gårdtur!

Carl Axel Johansson fik også tiltagende problemer med lungerne, og d. 5. juni blev han overført til fængslets sanatorium, der især tog sig af

tuberkulosepatienter. I et brev fra den følgende dag beklagede Carl Axel sig over »al det støv«, han havde arbejdet i på snedkerværkstedet, og som efter hans mening havde ødelagt hans helbred. Ved samme lejlighed udbad han sig i øvrigt fotografier af familien. I to andre breve fra sanatoriet bad han om at få tilsendt Det Gamle Testamente og »Arbejdernes Sangbog«.

Carl Axel kom sig hurtigt over sin lungesygdom, og d. 16. juli kunne han føres tilbage til sin celle. Men nu slog de psykiske problemer ud i lys lue. Stambladet fortæller, at Carl Axel d. 17. juli blev belagt med hånd- og fodjern en times tid, fordi han bankede så hårdt på celledøren, at de andre fanger ikke kunne sove. En måned senere indhentede fængselsledelsen tilladelse fra Justitsministeriet til, at Carl Axel kunne blive overført til et sindssygehospital. Fængslet anmodede Københavns magistrat om at få ham indlagt på Skt. Hans Hospital, men pga. pladsmangel måtte man vente indtil februar 1921, før dette kunne gennemføres. I den mellemliggende tid fandt fængselspersonalet to gange anledning til at anbringe fangen i sikrings- eller straffecelle, og det noteres også, at han en gang nægtede at modtage den ordinerede medicin.

Fangechartequet giver praktisk taget ingen oplysninger om disse dramatiske måneder – i alt fald ikke for en læser, der ikke er i stand til at forstå finsk!

Det ser nemlig ud til at fængselsledelsen helt holdt op med at formidle breve mellem Carl Axel og familien; i alt fald holdt man op med at oversætte dem. Og i stambladet står der flere steder, at man havde henlagt et brev til eller fra fangen. Fængselsledelsen foretog sig heller ikke noget, da Carl Axel i marts 1921 skrev et brev til en skibsmægler i Svendborg – måske en tidligere arbejdsgiver. Skt. Hans Hospital leverede brevet videre til Roskilde politi, der oversendte det til Københavns politikammer, hvorfra man lod det gå videre til fængslet – og her har det så ligget siden... Derimod havde fængselsledelsen ingen indvendinger, da den finske sømandsmission i maj 1921 besluttede at forære Carl Axel to bøger.

D. 21. december 1921 blev der udstedt en kongelig resolution, ved hvilken Carl Axel Johansson blev fritaget for den resterende del af straffen. 10 dage senere blev han ført ud af landet.

Oversigt over arkiver i Statens Arkivers varetægt

Ved udgangen af 2001 opbevarer landsarkiverne arkiver fra følgende fængsler, fæstninger og arbejdsanstalter:

Landsarkivet for Sjælland m.m.:

Fængsler:

Christianshavns Straffeanstalt (først Børnehuset, siden Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset og til sidst Statens Kvindefængsel), Stokhuset, Møns Tugt- og Manufakturhus (senere Møns Tugt- og Forbedringshus), Vridsløselille Forbedringshus (nu Statsfængslet i Vridsløselille), Københavns Fængsler, Psykopatanstalterne i Herstedvester (nu Anstalten ved Herstedvester), fængslet i Horserød (først Emigrantlejren, siden Statens Lejr i Horserød og nu Statsfængslet ved Horserød) og Statens Lejr i Fårevejle.

Arrester:

København: Nytorvs Arrest (Nytorvs Fængsel), Københavns Amts Arresthus (senere Blegdamsvejens Fængsel), Christianshavns Arrest, Vestre Fængsel og Politigårdens Fængsel.

Provinsen: Arresthusene i Frederikssund, Haslev, Hillerød, Korsør, Køge, Maribo, Nakskov, Neksø, Nykøbing S., Nysted, Næstved, Præstø, Ringsted, Roskilde, Rønne, Saksøbing, Sorø, St. Heddinge, Svaneke og Vordingborg.

Fæstninger:

Kronborg Fæstning.

Landsarkivet for Fyn:

Fængsler:

Odense Tugt- og Manufakturhus (senere Odense Tugt- og Forbedringshus), Nyborg Straffeanstalt (nu Statsfængslet i Nyborg) og Ungdomsfængslet for Mænd på Søbysøgård (nu Statsfængslet på Søbysøgård).

Arrester:

Arresthusene i Kerteminde, Nyborg og Odense.

Fæstninger og tvangsarbejdsanstalter:

Nyborg Fæstning og Odense Tvangs- og Fællesarbejdsanstalt.

Landsarkivet for Nørrejylland:

Fængsler:

Viborg Tugt- og Manufakturhus (senere Viborg Tugt- og Forbedringshus), Horsens Tugthus (nu Statsfængslet i Horsens), Statens Arbejdshus i Sønder Omme (nu Statsfængslet ved Sønder Omme; arkivet omfatter også Statens Helbredelsesanstalt for Drankere, Nordby), Statsfængslet Kærshovedgård (arkivet omfatter også St. Grundet), Statsfængslet ved Nørre Snede, Statsfængslet Møgelkær og Statsfængslet på Kragsskovhede.

Arrester:

Arresthusene i: Brædstrup, Esbjerg, Fredericia, Frederikshavn, Herning, Hjørring, Horsens, Kolding, Nørre Sundby, Odder, Ribe, Ringkøbing, Silkeborg, Skagen, Skanderborg, Skive, Sæby, Vejle, Viborg, Ålborg og Århus.

Tvangsarbejdsanstalter:

Viborg Amts Arbejdsanstalt.

Landsarkivet for Sønderjylland:

Fængsler:

Frøslevlejren (senere Fårhuslejren).

Arrester:

Arresthusene i: Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa.

Endelig indeholder mange retsbetjentarkiver og visse amtsarkiver m.v. arkivalier fra arrester og arbejdsanstalter.

Registraturer

Mette Schmidt Lund: *Frøslevlejren 1944–1945, Fårhuslejren 1945–1949*, udg. af Landsarkivet for Sønderjylland, 1995.

Oversigt over Københavns kommunes arkivalier 1858–1908 i Københavns stadsarkiv, 1988.

Anne Riising: *Landsarkivet for Fyn og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt*, 1970.

Wilhelm von Rosen: *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, I, 2. bind, 1983.

Wilhelm von Rosen: *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, II, 2. bind, 1991.

Hans H. Worsøe: *Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt*, bd. 1, 1980.

Ældre fængselsarkiver fra København og Møn, udg. af Landsarkivet for Sjælland m.m., 1965.

Anvendt litteratur

- Carl Aude-Hansen: Fængselsstraffen og anden frihedsstraf i Danmark, *Kampen mod forbrydelsen*, bd. 2, red. Leif Beckman m.fl., 1952, s. 53–82.
- Erik Carlé: *Københavns fængsler i 100 år*, 1995.
- Svein Carstens: Fængsel og fængselsudvikling i Trondheim, *Jeg fant, jeg fant. Utgitt av Statsarkivet i Trondheim*, red. Svein Carstens og Eilert Bjørkvik, 1995, s. 121–143.
- Svend E. Christiansen og Th. Møller: *Statsfængslet i Horsens 1853–1953*, 1953.
- Forbrydelse og straf. En arkivudstilling*, udg. af Landsarkivet for Sjælland m.m., 1975.
- Karsten Gabrielsen: Ret, straf og magt, *Død & Pine*, red. Line Esbjørn og Leif Plith Lauritsen, 2001, s. 11–17.
- Finn Grandt-Nielsen og John L. Laurberg: *Forbryderbilleder 1867–1870*, 1989.
- H.P. Hansen: *Natmandsfolk og kjæltringer*, bd. II, 1960.
- Johan Hvidtfeldt: Viborg tugthus i 1700-årene, *Jyske Samlinger* 1950–52, s. 1–58.
- Grethe Ilsøe: I tugt- og forbedringshus. Kvindelige straffefanger 1871–1885, *BUR. Kan, kan ikke. Vil, vil ikke. Kvindeliv i perspektiv*, red. Karen Hjorth m.fl., 1996, s. 9–30.
- Stig Iuul: Den danske strafferets udvikling i tiden efter ca. 1800, *Kampen mod forbrydelsen*, bd. 2, red. Leif Beckman m.fl., 1952, s. 9–52.
- Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre. Odense 1700–1789*, 1983.
- Paul Johansen m.fl.: *Nyborg Straffeanstalt den 12. juli 1913 – Statsfængslet i Nyborg den 12. juli 1988*, 1988.
- Vagn Kildemoes: *Statsfængslet i Vridsløselille*, 1959.
- Henning Ringgaard Lauridsen: *Viborg industrihistorie 1742–1990 (Viborg Leksikon 8)*, 1990.
- Gitte Leth: Labor omnia vincit – Ihærdigt arbejde overvinder alt! En undersøgelse af arbejdet og arbejdsorganiseringen samt hverdagens strukturer i Møns Tugt- og Forbedringshus i perioden 1836 til 1850, 1986/

- 1987 (utrykt speciale ved Roskilde Universitetscenter, samfundsfag og historie).
- Ingrid Markussen: Frigivet til ægteskab? *København, kvinder og kærlighed. Historiske Meddelelser om København 1993*, s. 75–101.
- Jørgen Mikkelsen: »...thi ogsaa saadanne Misgierninger forstyrrer den almindelige Roe og Sikkerhed...«. En incestsag fra 1780'erne og dens følger. Et familiedrama, *Årbog for historisk samfund for Sorø amt 1990*, s. 7–57.
- Olaf Olsen: *Christian IVs tugt- og børnehus*, 1978.
- Haavard Rostrup: *Miranda i Danmark. Francisco de Miranda's danske rejsedagbog 1787–1788*, 1987.
- Peter Scharff Smith: Det moderne fængselsvæsens gennembrud i Danmark. Opdragelse, moral og fængselskommissionen af 1840, *Fortid og Nutid* 2002, s. 103–132.
- Peter Scharff Smith: »For fangens elementaire moralske opdragelse«. Rationalitet, religion og modernitet set i lyset af det moderne fængselsvæsens gennembrud, *Historisk Tidsskrift* 2001, s. 345–392.
- Ole Schjørring og Bodil Møller Knudsen: *Tugt og tremmer. Fængselsmuseet uden for murene*, 1990.
- Fr. Stuckenberg: *Fængselsvæsenet i Danmark 1742–1839. En historisk skildring*, 1896.

Informationsserien

Udgivet af Statens Arkiver 2002

1. Karl Peder Pedersen: I kommissionens kløer. Kommissionsdomstolene – dansk forvaltnings særlige undersøgelses- og domstolsinstanser
2. Jørgen Mikkelsen: Bag tremmer. Ældre straffeanstalter og deres arkivalier
3. Michael Hertz: Hvad er en journal? Og hvad kan jeg bruge den til?
4. Steffen Elmer Jørgensen: Veje i Danmarks historie. Om kilder til Danmarks vejhistorie
5. Søren Toft Hansen: Folkeregistre. Historie, lovgrundlag og benyttelse af de kommunale folkeregistre
6. Anne Dorthe Hedeboe: Det grænseløse arkiv. En brugervejledning til Dansk Data Arkiv

Pris pr. stk. 70 kr. Alle seks hæfter sælges samlet til en favørpris på 300 kr.

Informationsserien viderefører Arkivernes Informationsserie (1991–99).

Følgende titler leveres til 25 kr. pr. stk.:

Selv dødsboer fortæller. Skifteretssager og deres brug – Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug – Foreningshistorie og retsbetjentarkiver – Brand, vand, mug og grimme dyr – Vælgere i organisation. Om vælgerforeningshistorie - Kort-om kort og tegninger – Pund og alen. Danske mål- og vægtenheder fra 1683-reformen til i dag – Amtmanden var med til det hele. Amtsarkiver og deres brug – Hvad præsten skrev-i kirkebogen. Kirkebøger og deres brug

Følgende titler leveres til 50 kr. pr. stk.:

Bygninger før i tiden. Brandforsikring og bygningshistorie – Nærsamfundets arkiver. Kommunernes arkiver som historiske kilder – Kongens told. Toldarkiver og deres brug – De gamle købstæders hukommelse. Rådstuearkiver og deres brug – Preussiske arkiver fra Nordslesvig 1867-1920 - Tog og historie. Jernbanearkiver og deres brug – »Til fædernelandets bedre flor«. Det kongelige danske Landhusholdningsselskab – Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og lønninger i Danmark i 360 år (1640–1999)

Priserne er incl. moms, excl. forsendelse.

29 August
Danmarks

Informationsserien
Udgivet af Statens Arkiver
Forhandles af
Landsarkivet for Fyn
Jernbanegade 36 A
5000 Odense C
Telefon 66 12 58 85 · Telefax 66 14 70 71
e-mail: mailbox@lao.sa.dk